

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINTI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKI MĒMIPA
'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	33
'Aho	Pulelulu, 6 Sepitema 2023

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea Fale Alea

Lord Fakafanua 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Vahefonua Ha'apai

Hou'eiki Minisitā Kapineta

'Eiki Palēmia, 'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue,
Polisi & Tāmate Afi & Potungāue Tau Malu'i Fonua Hon. Siaosi Sovaleni
'Eiki Tokoni Palēmia, Minisitā ki he 'Atakai, Fakamatala 'Ea,
Ma'u'anga Ivi & Ma'u'anga Fakamatala
'Eiki Minisitā Lao & Pilīsone Hon. Samiu Vaipulu
'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua & Kasitomu mo e
Tānaki Pa'anga Hu Mai Hon. Tiofilusi Tiueti
'Eiki Minisitā Fonua & Ngaahi Koloa Fakaenatula Lord Tu'i'āfitu
'Eiki Minisitā Mo'ui Hon. Dr. Saia Piukala
'Eiki Minisitā Fēfakatau'aki mo e Fakalalakaka Faka'ekonomika
Hon. Dr. Viliami Lātū
'Eiki Minisitā Toutai
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua Lord Vaea
'Eiki Minisitā ki Muli & Takimamata Hon. Fekita
'Utoikamanu
'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni & Vaotātā Hon. Lord Fohe
'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi Hon. Sevenitini
Toumoua

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2
Tongatapu
Lord Tu'ilakepa 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u
Lord Tu'iha'angana 'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1
Ha'apai
Lord Nuku 'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua
HSH Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili 'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 1, Tongatapu Tevita Fatafehi Puloka
Fakafofonga Kakai 2, Tongatapu Dr. 'Uhilamoelangi Fasi
Fakafofonga Kakai 4, Tongatapu Mateni Tapueluelu
Fakafofonga Kakai 5, Tongatapu Dr. 'Aisake Valu Eke
Fakafofonga Kakai 6, Tongatapu Dulcie Elaine Tei
Fakafofonga Kakai 7, Tongatapu Paula Piveni Piukala
Fakafofonga Kakai 8, Tongatapu Johnny Grattan Vaea Taione
Fakafofonga Kakai 10, Tongatapu Kapelieli Lanumata
Fakafofonga Kakai 11, 'Eua Dr. Taniela Liku'ohihifo Fusimālohi
Fakafofonga Kakai 12, Ha'apai Mo'ale Finau
Fakafofonga Kakai 13, Ha'apai Veivosa Light of Life Taka
Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua Vātau Mefi Hui

FALE ALEA 'O TONGA

**'ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 33/2023
FAKATAHA 'A E FALE ALEA 'O TONGA**

**'Aho: Pulelulu 6 Sepitema,
Taimi: 10.00am**

2023

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui 'o e Hou'eiki Memipa
Fika 03	:	Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o e Fale Alea
Fika 04	4.1	Fokotu'u Fika 7B/2023 (Fokotu'u ke Paloti ke Fakamaloloo'i 'a e 'Eiki Palemia, Hon. Hu'avakameiliku)
	4.2	Tohi Tali 'a e 'Eiki Palemia, Hon. Hu'akavameiliku ki he Fokotu'u Fika 7B/2023
Fika 05	:	Kelesi

KANOTOHI

Fale Alea ‘o Tonga	6
Lotu.....	6
Ui ‘a e Fale	6
Poaki.....	6
Me’a ‘Eiki Sea.....	7
Makatu’unga 36 e Fokotu’u	8
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 36 e Fokotu’u	9
Kapineti.....	9
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 37 e Fokotu’u	13
Mahu'inga)	15
Makatu’unga fika 38 e Fokotu’u	18
Makatu’unga 39 e Fokotu’u	22
Makatu’unga 40 e Fokotu’u	27
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 40.....	28
Makatu’unga 41 e Fokotu’u	28
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 41.....	30
Makatu’unga 42 e Fokotu’u	31
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 42.....	33
Makatu’unga 43 e Fokotu’u	34
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 43.....	35
Makatu’unga 44 e Fokotu’u	36
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 44.....	37
Makatu’unga 45 e Fokotu’u	38
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 45.....	39
Makatu’unga 46 e Fokotu’u	40
Tali Palēmia ki he Makatu’unga 46.....	41
Hou’eiki Mēmipa na’e fakamo’oni ki he Fokotu’u 7B/2023	43
Fokotu’u Palēmia ke pālōti’i Fokotu’u 7B/2023	45
Kole ke faka’atā ‘a e fakamalanga he Fokotu’u 7B/2023	45
Kole Tongatapu 4 ha taimi pau ke fakaa’u mai le’o ni’ihi hoha’a fekau’aki mo e Fokotu’u 7B/2023	45
Kole Tongatapu 8 ki he Palēmia ‘ikai maumau ha fakamalanga ‘i he Fokotu’u kae fiemālie ngaahi lotō	46

Tui kuo fe'unga pē tukuaki'i mo e tali kuo lau fekau'aki mo e Fokotu'u 7B/2023	46
Tokanga ki he kupu 84(f) (3).....	48
Tui Palēmia ke nga'unu ā kimu'a ngāue Fale Alea.....	48
Fakama'ala'ala Sea he kupu 36 & 45 e Tu'utu'uni.....	49
Kole Tongatapu 7 ki he Palēmia ke alea'i ke maama e fokotu'ú.....	50
Tokanga ki he totonu 'a e Mēmipa ke tipeiti fakatatau ki he kupu 62 Konisitūtone	50
Tokanga ke fakanounou ngāue Fale Alea kae nga'unu ngāue fonuá kimu'a.....	51
Kole Tongatapu 10 ki he Palēmia ke 'oange ha'anau faingamalie ke fakamalanga he Fokotu'u	52
Tokanga na'e tukuhiho he Fakafofonga Nopele 'Eua 'a e Pule'anga.....	54
Fokotu'u ke paloti'i Fokotu'u 7B/2023.....	55
Poupou Tongatapu 1 ke pāloti'i fokotu'u 'a e Palēmia.....	56
Taukave Tongatapu 7 mahu'inga kupu 62 Konisitūtone ke tipeiti'i Fokotu'u 7B/2023	56
Kole Tongatapu 7 ke ngāue'aki he Fale Alea 'a e Laó mo e Konisitūtone.....	58
Kole ke fakafoki 'e he Palēmia 'ene fokotu'u.....	58
'Ikai tali Palēmia fokotu'u ke fakafoki 'ene fokotu'u.....	58
Tokanga Tongatapu 4 ki hano ta'ofi totonu kau Mēmipa ke tipeiti 'i he Fokotu'u	59
Fehu'ia pē 'oku fakalao ke alea'i ha me'a ne 'osi fakapaasi 'i Fale Alea.....	59
Tokanga 'Eua 11 ki he to'o totonu kau mēmipa ke 'omai ki Fale Alea le'o kakai.....	61
Fakama'ala'ala Sea he kupu 62 Tohi Tu'utu'uni	63
Fehu'ia tu'unga fakalao hono ngāue'aki founa kehe mei he fakahinohino Konisitūtone	65
Fokotu'u Palēmia ke pāloti'i 'ene fokotu'ú.....	66
Tokanga 'oku monuka Konisitūtone he founa ngāue e Fale Alea.....	67
Tui Pule'anga 'oku fakalao pe ngāue Fale Alea fakatatau mo e kupu 62 Konisitūtone.....	67
Tui Sea Fale Alea 'oku te'eki fai Fale Alea ha ngāue ke monuka ai Konisitūtone.....	68
Pāloti 'o tali fokotu'u Palēmia ke pāloti'i e Fokotu'u 7B/2023	69
Fakama'ala'ala 'Eiki Sea ki he founa fakahoko 'aki pāloti'i fokotu'u 7B/2023.....	69
Pāloti 'o 'ikai tali (14-11) hikinima'i Fokotu'u ke tukuhiho Palēmia	72
Fakamālo'ia Tongatapu 5 lava fatongia ki hono pāloti'i Fokotu'u 7B/2023	72
Fakamālō'ia Palēmia fakahū mai Fokotu'u 7B/2023 ko ha me'a ke sivi'sivi'i ngāue Pule'anga	72
Toloi fanongonongo Fale Alea.....	73
Kelesi.....	73

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Pulelulu 06 Sepitema 2023

Taimi: 1015-1020

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea ‘o e Fale Aleá. (*Lord Fakafanua*)

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki. Kole atu ke tau kamata ‘aki ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(*Na’e tataki ‘aki ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki pea na’e kau kātōa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki hono hiva’i, pea ko e lava ia ‘a e lotu ki he pongipongi ni.*)

‘Eiki Sea: Kole atu ki he kalaké ke ui e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Falé.

Ui ‘a e Fale

Kalake Tēpile: Tapu mo e 'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, tapu mo e 'Eiki Palēmiá mo e Hou’eiki Minisitā, tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió pea tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí pea tapu foki mo e Hou’eiki Fakaafé ‘o e ‘aho ni, kae ‘atā ke u fakahoko hono ui ‘o e Falé ki he ‘ahó ní, ko e ‘aho Pulelulu 06 ‘o Sepitema 2023.

'Eiki Sea ‘o e Fale Aleá, 'Eiki Palēmiá, 'Eiki Tokoni Palēmiá, 'Eiki Minisitā Fonua mo e Ngaahi Koloa Fakaenatulá, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, 'Eiki Minisitā Fefakatau’akí mo e Fakalalakaka Faka’ekonōmiká, ‘Eiki Minisitā ki Mulí mo e Takimamatá, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Laláhí, 'Eiki Minisitā Ngoue, Me’atokoní mo e Vaotātā, 'Eiki Minisitā ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, 'Eiki Minisitā Pa’angá mo e Palani Fakafonuá, ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Tevita Fatafehi Puloka, 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Dulcie Elaine Tei, Paula Pīveni Piukala, Johnny Grattan Vaea Taione, Kapelieli Militoni Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Veivosa Light of Life Taka, Vātau Mefi Hui.

Sea kole ke u toe fakaongo mu’a. ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Nuku, Dulcie Elaine Tei. Sea ngata’anga e taliui...

Poaki

Ko e poaki ‘oku ma’u heni ‘oku poaki me’a tōmui mai ‘a Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, pea mo Māteni Tapueluelu, toenga ‘o e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali honau uí, ‘oku ‘i ai ‘a e tui ‘oku nau me’a tomui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

<005>

Taimi: 1020-1025

Me'a 'Eiki Sea

'Eiki Sea: Fakatapu ki he 'Afio 'a e Ta'ehāmai, tapu pea mo e Hau e 'Otu Tonga Tupou VI kae 'uma'ā 'a e Ta'ahine Kuini Nanasipau'u, tapu pea mo e Tama Pilinisi Kalauni mo e Fale 'o Tupou. Tapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'ā e Hou'eiki Minisitā 'o e Kapineta, tapu atu ki he Hou'eiki Fakafofonga e kau Nōpele, tapu pea mo e Hou'eiki Fakafofonga 'o e Kakai. Mālō ho'omou laumālie lelei he pongipongi ni Hou'eiki. Na'e toloi mai e Fale mei he 10:00 'anepō ke hoko atu 'etau ngāue 'oku hā atu pe he 'asenita 'oku mou me'a atu ki ai.

'Oku 'ikai ke 'i ai ha liliu. Ko e Fokotu'u Fika 7B/2023, 4.1 fakataha pea mo e Tohi Tali 'a e 'Eiki Palēmia ki he 'asenita fika 4.2. Pea hangē pe ko e tu'utu'uni na'e 'osi pāloti'i pea tali he Fale 'aneafi kamata'anga 'etau fakataha ke hoko atu pe he founga ngāue ki he fokotu'u ko eni 'i he 'aho ni. 'A ia ko 'etau fakataha pe mei he 10:00 toki mālōlō he 12:00 pea mei he hili ko eni 'a e mālōlō ki he 'ilo ho'atā Hou'eiki tau hoko atu mei he 2:00 'o toki tuku 'i he 4:00 pea 'o ka fiema'u te tau ngāue pe 'o a'u ki he po'uli 'o hangē ko 'aneafi 'o ka fiema'u Hou'eiki, he ko e konga lahi 'etau ngāue 'a ia ko hono lau 'a e ngaahi fokotu'u mo e tali na'e fakakakato ia 'aneafi. 'I he'ene pehē 'oku ou 'i ai 'eku faka'amu Hou'eiki 'e lava pe ke fakakato e ngāue ko eni mo faka'osi 'etau 'asenita 'i he 'aho ni.

'I he'ene pehē 'oku ou talamonū atu ki he kau lau tohi fakamālō atu ho'omou ivi lahi ke mou lea pe mei he pongipongi ki he efiapi po'uli 'aupito. Tui pe mahalo 'oku hanga mai ha ngaahi fakapale pea mo ha ngaahi *job offer* he hili e ngāue mahu'inga ko eni, mahalo na'a mou hoko atu ko ha kau tala *news* pe ko ha kau ngāue letiō 'i he kaha'u. Ko u kole atu pe ke mou manatu'i na'a mou kamata heni 'i Fale Alea pea neongo 'oku hoko e politiki e kau Fakafofonga Fale Alea ke mou hela'ia ai ka ko e anga pe ngāue 'i loto Fale Alea 'i ai pe ngeia makehe 'oku foaki atu kia kimoutolu.

Ko ia 'oku mau fakafalala atu ki he kau ngāue Fale Alea mālō ho'omou kātaki mo ngāue malohi he 'oku 'ikai ko ha me'a si'i hono sivilivi'i mai ke faipau 'a e ngaahi tohi ko eni 'oku lau 'i Fale Alea pea mo 'etau ngaahi tu'utu'uni. 'A ia ko e ngāue lahi ia na'e fakahoko kimu'a pea toki mamata mai e kakai 'o e fonua ki he ola ho'omou ngāue 'a eni 'oku te'eki ai ke fakakakato.

'I ai pe me'a kehe 'oku ou tokanga ki ai he pongipongi ni Hou'eiki. Pea ko u tui pe koe'uhí ko e mahu'inga 'a e māhina ko Sepitema ki he Hou'eiki Fafine. Kuo u fie toumu'a 'ave 'eku talamonū ki he hou'eiki fafine kotoa pe pea pehē foki ko e 'aho 'alo'i eni 'eku fehuhu 'oku ne a'usia 'ene 70 'i he 'aho ni. Pea 'i he'ene pehē 'oku ou fie faka'ilonga'i makehe pe he 'oku 'i ai 'a e tapuaki 'oku 'i he'eku lotofalé pea 'oku tataaitaha te'eki ai ke u lave ki ha me'a fakafāмили 'i he Sea ko eni ka ko u tui koe'uhí ko e mahu'inga 'o e 'ahó, 'oku ou pehē....

<007>

Taimi: 1025-1030

'Eiki Sea : ... neongo 'oku me'a 'i Nu'usila, ka 'oku ou fie fakahā atu pē 'eku 'ofā, 'oku 'ikai ke u lava ke u fakafiefia'i 'ene 'aho ka koe'uhi ko e fatongia ki he Tu'i mo e fonua 'oku ou nofo ai heni ke fakakakato 'etau ngāue Hou'eiki.

Ka tau hoko atu. 'Ikai ke u toe fie fakalōloa Hou'eiki na'e ngata 'etau lau 'i he Tali Makatu'unga fika 35. Ko u kole atu tau hoko atu hono lau mei he peesi 74 'a e Fokotu'u, Makatu'unga 36. Mālō.

Makatu'unga 36 e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu'unga 36 - Maumau'i 'e he Pule'anga 'a e kupu 51(5) 'o e Konisitūtoné 'i he kole pea 'ikai ke 'omai ki he Fale Alea 'a e lahi 'o e pa'anga na'e totongi atu ki he *Pacific Games Association* mo e *TASANOC* pea mo e *Kacific* he ko e pa'anga tukuhau 'a e kakaí. 'Oku fu'u lahi 'a e ngaahi mo'ua 'a e Pule'anga 'i he tu'utu'uni fakavalevale. Na'e toki 'osi pē eni 'a hono totongi atu 'i tu'a ki he *Pacific Games Association* mo e *TASANOC* 'a e \$417,697.97, ko e pa'anga na'e alea pē ki ai 'a e Pule'anga pea mo e *Pacific Games Association* mo e *TASANOC* ta'e'ilo ki ai 'a e Fale Alea pea mo e kakai totongi tukuhau. 'Oku toe hanga mai mo e totongi 'i tu'a 'o e pa'anga koe'uhi ko e 'eke pa'anga 'e 14 miliona 'a e *Kacific* ki he maumau'i 'e he Pule'anga 'a 'ena aleapaú. Ko e totongi kātoa pē eni mei he pa'anga tukuhau 'a e kakai, ta'e'ilo ki ai 'a e kakaí ki he ngaahi totongi ko ia.

Ko e kupu 51(5) 'o e Konisitūtoné 'oku ne faka'atā ai ki he Fale Alea ke 'omai 'e he Pule'anga ha fakamatala fekau'aki mo ha me'a 'oku tokanga ki ai 'a e Fale Alea, he ko e tukuhau 'a e kakaí. 'I he tālānga 'a e Fale Alea 'i he 'aho 16 'o Mē 2023 pea na'e 'eke ai 'e he kau Fakafofonga 'a e lahi 'o e pa'anga 'oku fai'aki 'a e totongi 'i tu'a pea mo e *Pacific Games Association* mo e *TASANOC* kae tali mei he Pule'anga 'oku fakapulipuli ia pea na'e tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga ke totongi 'i tu'a. Hili ko iá ko e me'a 'ata'atā pē ia 'a e ongo faha'i. 'Oku takihala'i ai 'e he Pule'anga 'a e Fale Alea mo e kakai. Na'e 'ikai ke loto 'a e Pule'anga ke 'omai 'a e ngaahi fakamatala kae hili ko ia ko e pa'anga ia 'a e kakai 'o e fonua, pea na'e totonu ke fakahā 'a e me'a ko ia ki he Fale Alea. Pea 'i he kupu 51(5) 'o e Konisitūtone 'oku 'atā ai ki he Fale Alea ke ne 'eke pea 'omai 'a e fakamatalá.

'Oku maumau heni 'a e kupu 51(5) 'o e Konisitūtone pea 'oku talangata'a 'a e Pule'anga ki he Fale Alea mo e Konisitūtone. Ko e taumu'a 'o e kupu 51(5) ke tau'atāina 'a e Fale Alea ki hono fekau ke 'omai ha fakamatala mei he Pule'anga 'oku ne fiema'ú. 'Oku 'ikai ke 'uhinga 'a e fakapulipuli ke talangata'a ai 'a e Pule'anga ki he Konisitūtone mo e Fale Alea, fakamoleki ai 'a e pa'anga tukuhau 'a e kakai 'i he me'a na'e 'ikai ke totonu ke fakamoleki ai. 'Oku totonu mo taau ke fakafisi 'a e Pule'angá ke nau kole fakamolemole ki he Tu'i Fakamaau Lahi he takihala na'a nau fai 'o pehē na'e tu'utu'uni 'e he Fakamaau'anga ke nau ō 'o totongi 'i tu'a. Na'e pehē 'e he 'Eiki Palēmia 'Eiki Palēmia mālō, tuku pē Sea ke mau lele 'o vakai'i ki he Fakamaau'anga pē 'oku fai ha felotoi ke tuku mai 'a e fakamatala he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fufuu'i ai. Ko e 'uhingá 'e lahi 'etau mo'ua ko eni. Miniti 'o e Fale Alea 'aho 16 'o Mē 2023 peesi 20. 'Oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki pē ke fakahoko 'a e me'a ko ia 'o hangē ko 'ene me'a ki he Fale Alea he 'aho 16 'o Mē, 2023.

Ngaahi Fakamo'oni ki he Makatu'unga Fika 36.

1. Tohi Fehu'i ki he 'Eiki Minisitā Pa'anga 'aho 21 Mā'asi, 2023.

2. Miniti ‘a e Fale Alea ‘aho 16 Me 2023 peesi 17-35

Tali Palēmia ki he Makatu’unga 36 e Fokotu’u

Linda Filiiai : Talí

36.1 ‘Oku ‘ikai ke mo’oni ‘a e tukuaki’i ko ení, ‘oku maumau’i ‘e he Pule'anga ‘a e kupu 51(5) ‘o e Konisitūtone ‘i he kole pea ‘ikai ke ‘omai ki he Fale Alea ‘a e lahi ‘o e pa’anga na’e totongi atu ki he Kautaha Sipoti Pasifiki *Pacific Games Association / TASNOC* pea mo e *Kacific* he ko e pa’anga tukuhau ‘a e kakai.

36.2 ‘Oku tu'utu'uni ‘e he kupu 51(5) ‘o e Konisitūtone ‘o Tonga...

<008>

Taimi: 1030-1035

Linda Filiiai: 'o pehē:

"51 Fatongia, fa'ahinga 'Oku kau ki he pea mo e ngaahi mafai 'o e
Kapineti

(5) “Kuo pau ke fa 'u 'e he Minisita taki taha ha lipooti fakata 'u ki he Fale Alea 'o fale 'i fekau 'aki mo e ngaahi ngāue mo e ngaahi palani 'o 'ene potungāue pea kapau 'oku faka 'amu 'a e Fale Alea ke 'ilo ki ha to e me 'a felāve 'i mo e potungāue 'o ha Minisita kuo pau ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i kotoa kuo 'oatu kiate ia 'e he Fale Alea pea lipooti 'a e me 'a kotoa fekau 'aki mo 'ene potungāue.”,

36.3 Ko e tefito'i 'uhinga 'o e kupu 51(5) 'o e Konisitutone 'oku makatu'unga ia ' i he lipooti fakata'u 'a e ngaahi Potungāue 'a e Pule'anga ki he Fale Alea, 'o kapau 'oku faka'amu 'a e Fale Alea ke 'ilo ki ha toe me'a felāve'i mo ha fa'ahinga Potungāue, kuo pau ke tali 'e he Minisita 'a e ngaahi fehu'i kotoa pea lipooti 'a e me'a kotoa fekau'aki mo 'ene Potungāue.

36.4 Ko e me'a 'oku mahu'inga fekau'aki mo e kupu 51(5) 'o e Konisitutone 'o Tonga ko hono fakahoko 'a e ngaahi fehu'i ki he Pule'anga, pea na'e 'oatu 'a e ngaahi tali 'i he tohi 'o fekau'aki mo e aleapau aofangatuku 'o e Hopo 'a e Kautaha Sipoti 'a e Pasifiki/*TASNOC*, pea mo e *Kacific*.

36.5 Ka, ko e makatu'unga ki hono totongi atu 'a e pa'anga 'i he hopo 'a e *TASNOC* 'oku fakamalumu ia ' i he kupu ki hono tauhi ke malu, pea 'ikai ke tuku atu 'a ngaahi fakamatala ki ha toe taha ange tukukehe 'a e ngaahi fa'ahi, 'oku ' i he tohi aleapau fakalelei vā aofangatuku. Ko e kupu ki hono tauhi ke malu pea 'ikai ke tuku atu 'a ngaahi fakamatala ki ha toe taha ange tukukehe 'a e ngaahi fa'ahi 'oku ne malu'i 'e ia 'a e kakano 'o e tohi mei hono fakahā ki ha toe taha ange 'o fakatatau ki he Tu'utu'uni 24, Fekau 2 'o e Ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fakamaau'anga Lahi 2007.

36.6 'O kapau leva 'oku fakapatonu 'a e fehu'i 'oku tuku mai 'o fakatatau ki he kupu 51(5) ki he lahi 'o e pa'anga na'e totongi ki he aleapau fakalelei vā aofangatukú, 'oku 'osi fe'unga pē 'a e lipooti ia 'a e Minisita Pa'anga kuo tuku atu 'o fakatatau ki he kupu 53 'o e Konisitutone, ke ne tali 'a e ngaahi fehu'i ko ia koe'uhi he 'oku ne lipooti 'i ai 'a e ngaahi fakamole 'i loto 'i he ta'u lolotonga pe talu mei he fakataha fakamuimui 'a e Fale Alea, pea mo e natula 'o e ngaahi tohi tali totongi mo e fakamolé.

36.7 'I he'ene pehē, 'oku fokotu'u atu ai 'e he Pule'anga, 'oku 'ikai ke ne maumau'i 'a e kupu 51 (5) 'o e Konisitutone 'o hange ko ia kuo tukuaki'i 'i he makatu'unga 36 'o e fokotu'u ki he Pāloti ke Fakamālōloo'i 'a e Palēmia .

36.8 'I he faka'apa'apa mo'oni, ko e makatu'unga 36 'o e fokotu'u ki he Paloti ke Fakamālōloo'i 'a e Palēmiá 'oku totonu ke 'ikai tali.

Fakamo'oni:

(i) ”Ongoongo Tukuatu: ”Aofangatuku 'a e aleapau totongi 'a e Pule 'anga Tonga mo e *Kacific* ”.

(ii) Tohi Fehu 'i Fika 13/2023, 'aho 22 Mē 2023 ki he Minisita Fakamaau'anga fekau 'aki mo e Ngaahi Folau Faka-Palēmia: 'osi 'ave TALI 'e he Minisitá ki he Fakamaau 'anga ki Fale Alea

(iii) Tohi Fehu 'i Fika 38/2023, 'aho 13 Sune 2023 - ki he Minisita Pa 'anga fekau'aki mo e Ngaahi Folau Faka-Palemia: 'osi tali 'e he Potungāue Pa 'anga mo 'ave ki Fale Alea

Tokoni Kalake: Makatu'unga 37: 'Ikai ke fe'unga e ngāue 'oku fakahoko 'e he Pule'angáki he tau'i 'o e faitoó konatapu pea mo e ngāue ki he kakaí kuo ma'utamakia 'e he faito'o konalapu, pea 'ikai ke holo e tu'unga 'o e ngaahi hia fekau'aki mo e faito'o konatapu.

Ko e 2018 na'e hopo hia kotoa 'e 96 fekau'aki moe faito'o konatapu, ka 'i he'ene a'u mai ki Novema 2021, na'e a'u ki he hopo hia 'e 845 (Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 23). 'I he Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga 2021-2022, peesi 59, ko e peseta 'e 44 'o e ngaahi faka'ilo hia 'i he Fakamaau'anga, ko e hia kuo hopo'i fekau'aki moe faito'o konatapu, 'i he piliote koeni. Pea peseta 'e 46 he piliote kimu'a, 2020-2021. Na'e pehē 'ehe Fakamatala Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga 2021-2022, peesi 59, "'oku kei 'i he tu'unga ma'olunga pe 'a e ngaahi hia fekau'aki moe faito'o konatapu."

<009>

Taimi: 1035 – 1040

Tokoni Kalake: ... 'A ia ko e tu'u 'i he 'aho ni, 'oku 'i ai 'a e tui 'oku 'alu pe ki 'olunga, pea 'e 'alu ke fakautuutu ange, pea 'e 'ikai ke toe holo. Na'e fai 'a e tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisita Laó ke 'omai 'a e fakamatala fakamuimui taha ke a'u mai ki he 'aho 30 'o 'Epeleli 2023, pea na'a ne tali mai 'e toki 'omai pe 'a e ngaahi fika ia ko ia, 'i he Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'anga ki he 2022-2023. Kā 'oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke 'omai 'a e Lipooti ko ia ia ki he Fale Alea (Tohi Fehu'i, 22 Me, 2023, Tohi Tali, 7 Sune, 2023).

'Oku fakaloloma 'a e tali ni, he ko e fa'ahinga fakamatala pehe ni, ki ha me'a mahu'inga pehe ni, 'oku totonu ma'u pē he taimi ko ia, ke ngali 'oku mahu'inga ki he faitu'utu'uni 'o e faito'o konatapu. Ka 'oku 'ikai ke sio pehē 'a e 'Eiki Minisita, pea 'e anga fefe ai ha laka kimu'a 'a e ngāue, 'i he 'ikai ke 'ilo 'e he kakai mo e ngaahi kupu fekau'aki 'a e tu'unga 'oku 'iai 'a e faihia 'i he faito'o konatapu he taimi ni.

Ko e Patiseti 2021-2022, na'e vahe'i ai 'a e \$5 miliona (Fakamatala Patiseti, 2023-2024, peesi 108) pea fakapaasi 'i he Patiseti 2022-2023, 'a e \$7 miliona ke fakahoko 'aki 'a e ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o konatapu — 'ai ke fakasi'isi'i 'a hono tufaki, fakasi'isi'i hono faka'aonga'i pea fakasi'isi'i 'a e ngaahi uesia (Polokalama Patiseti 2022-2023, peesi 152). Ko e Polokama Patiseti 2023-2024 (peesi 162), 'oku toe vahe'i ai moe \$5 miliona ki he tau'i 'o e faito'o konatapu. Fakatatau ki he 'Eiki Minisita Pa'anga, 'i he tohi fehu'i kiate ia, na'e hā mai mei he'ene tali, neongo na'e vahe'i ae \$7 miliona, 'i he 2022-2023 ko e \$947,793.97 pe na'e fakamoleki. Ka ki he me'a ngaue mo e naunau pe ia ki he Potungae Polisi, Potungae Pilisone mo e Potungae Kasitomu, langa 'o e 'Ofisi fo'ou ki he Pilisone, pea moe ngaahi fakamole kehe pe ia (Tohi Fehu'i, 15 Ma'asi, 2023, Tohi Tali, 25 Me, 2023). Oku 'ikai leva ke mahino pe na'e ngaue'aki 'a e toenga 'o e \$7 miliona ia ki he hā. 'Oku li'aki leva ai 'a e tokanga ia ke fai ha ngaue ki he fakaakeake 'a kinautolu 'oku ma'u tamakia, pea mo e ngaahi kolo ke malu'i kinautolu mei he faito'o konatapu.

Koe'uhi ko e tu'unga 'oku 'i ai 'a e faihia fekau'aki mo e faito'o konatapu, fakahoa ki he pa'anga 'oku 'ave ke fakahoko'aki 'a e ngāue, 'oku 'ikai leva ke 'i ai ha ola lelei ia pea ikai ke 'aonga 'a e fu'u fakamole lahi 'a e pa'anga Patiseti ki he tau'i 'o e faito'o konatapu.

Koe fakasi'isi'i 'a hono tufaki 'o e faito'o konatapu, 'oku pehē 'e he Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 24 'oku kau ai 'a e fakasi'isi'i 'o e faihala mo tufaki 'o e pa'anga 'uli, pea 'oku kau 'i he fakasi'isi'i 'o e ngaahi uesia, 'a e faito'o, fakaakeake mo hono fakalelei'i.

'Oku 'ikai ke hā mai mei he Fakamatala Patiseti 'o e 2022-2023 pe ko e Fakamatala Patiseti 2023-2024 ha ngāue ke fakahoko hangatonu ki he ngaahi me'a 'oku ha 'i 'olunga, he 'oku nofo 'a e palani ngāue ia he fakalelei'i 'o e ngaue moe naunau 'a e Potungae Pilisone moe Potungae Tāmata Afī (Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 08).

'Oku 'ikai ke ha mai mei he Lipooti Fakata'u 'a e Ateni Seniale (2020-2021, 2021-2022) pe ko e Lipooti Fakata'u ^G a e Potungae Fakamaau'anga (2020-2021, 2021-2022), kuo puke mai 'o faka'ilo 'akinautolu 'oku nau takimu'a 'i hono hū mai, pe ngaahi fakalotofonua 'o e faito'o konatapu, tautefito ki he *ICE*, he ko kinautolu 'oku tupunga mei ai 'a hono tufaki. 'I he'ene pehē, 'e 'ikai ke lava ia 'o fakasi'isi'i 'a hono ngaue'aki.

'I he taimi tatau, 'oku 'ikai pe ke hā mai mei he ngaahi Lipooti 'a e 'Ateni Seniale moe Potungae Fakamaau'anga, kuo puke mai 'a kinautolu ko ia 'oku nau ma'u 'a e pa'anga 'uli mei he tufaki atu 'o e faito'o konatapu, he ko kinautolu 'oku nau faka'ai'ai hono tufaki atu, 'aki 'a e ngaue'aki 'a e pa'anga 'uli, pea mo nau fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngāue ta'efakalao, hangē ko ia ko e totongi fakafufū 'o e kau ma'u mafai, 'omai 'aki 'a e me'atau ta'efakalao, fakatau 'aki 'a e ngaahi koloa mahu'inga lalahi, faka'ai'ai 'a e ngaahi to'onga fe'auaki moe to'utupu moe fānau 'oku kei ta'u si'i pea mo e ngaahi me'a pehē.

'Oku 'ikai pe ke ha 'i he Fakamatala Patiseti 2022-2023 pe ko e Fakamatala Patiseti 2023-2024 ha...

<010>

Taimi: 1040-1045

Tokoni Kalake: ... palani ia ke fokotu'u ha senitā mavahe ki he fakaakeake (*rehabilitation centre*) ke 'ave ki ai 'akinautolu 'oku ma'utamakia 'e he faito'o konatapú, mo ha kau ngāue totonu ki ai ke nau kau ki he ngaahi polokalama fakaakeake. 'Oku ngata pē 'a e ngaahi ngāue ia hono 'ave ki he Va'a Fakalelei 'Atamai 'a e Falemahaki Vaiolá pe ko e 'ave ki he Pilisone Hu'atolitoli.

'Ikai ngata aí, 'oku 'ikai hā mai mei he Fakamatala Patiseti 'o e 2022-2023 pea mo e Fakamatala Patiseti 2023-2024: (1) 'oku 'i ai ha ngaahi polokalama fe'unga ki he ngaahi vāhenga mo e ngaahi kolo ki he malu'i 'o e kakai, tautefito ki he to'utupu, mei he faito'o konatapú; (2) 'oku te'eki ai ke fakakau ki he silapá akó pe 'i ai ha ngaahi polokalama fe'unga ki he ngaahi ako'anga, neongo 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi *NGO* mo e ngaahi siasi 'oku nau fakalele 'a e fanga ki'i polokalama iiki ki he to'utupú.

Ko e tu'unga leva ko íá, ko e ngaahi 'uhinga 'i 'olungá 'oku 'ikai ai pē ke holo 'a e faihia kuo hopo'i ko e 'uhingá ko e faito'o konatapú, pea 'e hokohoko atu ai pē 'a hono tufaki mo ngaue'aki pea 'ikai lava ke fakasi'isi'i 'a e uesia 'o e kakaí 'e he faito'o konatapú.

Koe'uhí 'oku 'ikai ha senitā fakaakeake (*rehabilitation centre*) ke 'ilo ai 'a e tokolahi totonu 'o kinautolu, 'a ē 'oku ma'utamakia 'e he faito'o konatapú, 'e lahi ai pē mo e ngaahi faihia kehe, koe'uhí ko e havala 'a kinautolu 'oku mautamakia kae 'ikai ha ngāue ke ma'u ha pa'anga ke fakatau'aki 'a e faito'o konatapú. 'Oku 'ikai leva ke lava 'e he Pule'anga ke fakatupu ha ngāue lahi fe'unga ma'a e hakotupu kotoa 'o e fonuá.

Ko e ngāue ko ia 'oku fakamatala'i 'i 'olungá, ko e ngāue na'e totonu ke ngāue fakavavevave ki ai 'a e Pule'angá ka 'oku 'ikai, 'oku 'i ai leva 'a e maumau 'oku hoko ki he kakai 'oku ma'utamakia 'e he faito'o konatapú mo e ngaahi fāмили mo e mole 'a e koloa 'a e kakai he faihia 'a e to'utupu 'oku ma'utamakiá pea mo e mole, mole ai e kaha'u 'o Tongá he ta'etokanga 'a e Pule'angá ke fakahoko fakavavevave 'a e ngāue 'oku fiema'ú. Ko e ngaahi maumau 'oku totonu ke 'eke ki he Pule'angá he 'oku tō noa 'a e 'amanaki 'a e kakaí 'e fakahoko 'e he Pule'angá ha ngāue 'o toe lelei ange fekau'aki mo e ngaahi palopalema 'o e faito'o konatapú.

Ngaahi fakamo'oni ki he Makatu'unga 37

1. Fakamatala Patiseti 2022-2023, peesi 23-24;
2. Lipooti Fakata'u 'a e Potungāue Fakamaau'angá 2020-2021, peesi 59
3. Tohi Fehu'i, 22 Mē, 2023 mo e Tohi Tali mei he 'Eiki Minisitā Lao, 7 Sune 2023;
4. Fakamatala Patiseti 2023-2024, peesi 108;
5. Polokalama Patiseti 2022-2023, peesi 152
6. Polokalama Patiseti, 2023-2024, peesi 162;
7. Tohi Fehu'i, 15 Ma'asi, 2023 mo e Tohi Tali mei he Minisitā Pa'angá, 25 Mē, 2023;

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 37 e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Tali.

37.1 'Oku tūkingata 'a e Pule'angá 'i hono tau'i 'a e faito'o ta'efakalao pea mo tokangaekina kinautolu kuo uesia tamaki 'e he nunu'a hono ngaue'aki 'o e faito'o ta'efakalao.

Ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó 'i he ta'u fakapa'anga 2021/2022

37.2 Ko e ngāue 'a e Pule'angá ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalaó 'oku fakatefito ia 'i he Tu'utu'uni Ngāue ki he Faito'o Ta'efakalao (*NIDP*) pea mo e Palani Ngāue ki he Faito'o Ta'efakalao (*NAPID*) pea 'oku fakataumu'a ke holoki ai 'a e palopalema ni, 'i he ngaahi 'elia lalahi 'e tolu ko 'ení: i) holoki 'o e tufaki (*supply reduction*); ii) holoki 'o e uesia (*harm reduction*); pea iii) holoki 'o e fiema'u (*demand reduction*).

37.3 Na'e vahe'i 'e he Pule'angá 'i he Patiseti 'a e pa'anga 'e 5 miliona ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao (*IDRF*) ki he ta'u fakapa'anga 2021/2022. Na'e fakamole ai 'a e pa'anga 'e 2 miliona (peseti 'e 40 'o e Patiseti) pea kau atu mo e ngaahi fakamole na'e tali, fe'unga mo e pa'anga 'e 3.65 miliona (peseti 'e 73 'o e Patiseti) ka 'oku kei fakakakato 'a e ngāue ki aí (*commitments*).

37.4 Ko e ngaahi tokoni 'a e Pule'angá ki hono holoki 'o e tufaki (*supply reduction*) 'o e faito'o ta'efakalao ki he ta'u fakapa'anga 2021/2022 na'e kau ki ai 'a hono:

(a) ...

<002>

Taimi: 1045-1050

Kalake Tēpile: ... fe'unga mo e \$0.37 miliona pehē foki ki hono fakatau 'o e ngaahi me'a ngāue fakatotolo \$0.27 miliona.

b) Tokonia mo e Va'a Tamate Afi 'aki 'a hono fakatau 'a e ngaahi naunau ki he tokangaekina 'aki 'a e vela 'a e ngaahi kemikale fakatu'utāmaki, *hazardous chemicals*, 'oku nau felāve'i mo e faito'o ta'efakalao, na'e fe'unga mo e \$0.14 miliona pea mo e fakaivia fakame'alele 'a e Va'a Tāmata Afi, fe'unga mo e \$0.1 miliona.

37.5 Ki he tafa'aki ki hono holoki 'o e uesia, *harm reduction*, na'e tali 'e he Pule'anga ke;

- a) Tokoni 'i 'a e Pilisone 'a 'Ene 'Afio 'aki hono langa 'o e 'ā malu, *security fence*, mo e langa 'a e fale ki he Va'a Faito'o Ta'efakalao 'a Hu'atolitoli.
- b) Tokonia 'a e fefononga'aki 'i hono fakaiviva fakame'alele 'a e ngaahi potungāue fekau'aki mo hono tau'i 'a e faito'o ta'efakalao, kau ai 'a e pilisone, Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Potungāue Mo'ui.

37.6 Ko e ngaahi tokoni ki hono holoki 'o e fiema'u, *demand reduction*, na'e kau ai 'a e;

- a) Fakaiviva 'a e ngaahi kautaha 'ikai ke fakapule'anga, *NGO*, 'o hangē ko e *Salvation Army*, Fakaola 'Eku Kalofiamā, *Wycliffe Tonga Mission*, mo e ngaahi kulupu iiki mei he komiuniti.
- b) Fakapa'anga 'a e ngaahi fakamole ki he fakahoko fatongia 'a e ngaahi Komiti Fakafonua.

37.7 Ko e taha 'o e ngaahi makamaile 'i hono tau'i 'a e faito'o ta'efakalao 'i he Ta'u Fakapa'anga 2021/2022 ko e malava ke fakahoko 'a e fuofua fono fakafonua 'a 'Ene 'Afio ki hono tau'i 'a e faito'o ta'efakalao. Ko e ngaahi fokotu'u mei he fono fakafonua ni, 'oku kau ia ki he ngaahi palani ngāue fakafonua ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao. 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e lahi 'o e ngāue 'oku fiema'u ke fakahoko ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao, pea 'oku fakahoko eni 'aki 'a hono ivi fakapa'anga, 'o fengāue'aki vāofi mo e ngaahi hoa tokoni ki he langa fakalalakaka, *development partners*, ke tau'i 'a e palopalema ni.

Ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao 'i he Ta'u Fakapa'anga 2022.2023.

37.8 Na'e toe vahe'i 'e he Pule'anga 'i he patiseti 'a e \$7 miliona ki hono tau'i 'a e faito'o ta'efakalao, *IDRF*, ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023. Na'e fakamole ai 'a e pa'anga 'e 2 miliona, peseti 'e 29 'o e patiseti pea kau atu mo e ngaahi fakamole na'e tali, fe'unga mo e pa'anga 'e 3.8 miliona, peseti 'e 54 'o e patiseti, ka 'oku kei fakakakato 'a e ngāue ki ai, *commitments*.

37.9 Ko e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga na'e fakahoko ki hono holoki 'o e tufaki, *supply reduction*, 'o e faito'o ta'efakalao ki he Ta'u Fakapa'anga 2022/2023, na'e kau ki ai 'a hono;

- a) Fakaiviva 'a e Potungāue Polisi ki hono fakatau 'a e ngaahi me'angāue fakatekinikale, *technical equipment*, ke tokoni ki he ngaahi ngāue fakatotolo.
- b) Langa 'o e 'Api Polisi mo e Va'a Tamate Afi 'i Houma.
- c) Tokoni ki he Va'a Tamate Afi, ki hono fakaiviva 'a e ngāue ki hono tokangaekina 'a e ngaahi kemikale fakatu'utāmaki, *hazardous chemicals*, 'e vela 'i ha fakatamaki. Ko e ngaahi kemikale ko eni 'oku ma'u 'i he faito'o ta'efakalao.
- d) Langa 'a e fale ngāue 'i he Va'a Tamate Afi ke tokanga'i ai 'a e ngaahi kemikale fakatu'utāmaki, (*Hazmat Facility*), pea mo hono fakatau 'a e ngaahi me'angāue ki hono sivi 'a e kemikale fakatu'utāmaki, (*Hazmat Equipment*).
- e) Kamata mo langa 'a e Va'a Tamate Afi mo e 'Api Polisi 'i Ha'asini, 'a ia 'e fakakakato 'a e langa ko eni 'i he Ta'u Fakapa'anga 2023/2024.

37.10 Ki he tafa'aki ki hono holoki 'o e uesia, *harm reduction*, ko e ngaahi ngāue eni na'e lava ke fakahoko kau ai 'a hono langa 'i Hu'atolitoli 'a e;

- a) 'ā malu, *security fence*.
- b) Fale ki he Va'a Ngāue ki he Faito'o Ta'efakalao.
- c) Fale ki he tafa'aki fakalelei 'atamai.

37.11 Ko e ngāue na'e fakahoko ki hono holoki 'o e fiema'u, *demand reduction*, na'e kau ai 'a e;

- a) Tokoni ki he *Dare to Dream*, (D2D) ke langa 'a e ngaahi fale, *bungalows*, ke tokonia ai 'a e kakai 'oku fakafoki mai mei muli, *returnees base*.

37.12 'Oku kei hokohoko atu pē 'a e ngāue fakataha 'a e Pule'anga mo e ngaahi kupu felāve'i, ngaahi potungāue 'a e Pule'anga, ngaahi Kautaha 'ikai ke Fakapule'anga, Siasi mo e Komiuniti, ki hono fakaivia 'a e ngaahi ngāue ki hono tau'i 'o e palopalema 'o e faito'i ta'efakalao, ke holoki 'a e tufaki, (*supply reduction*)holoki 'a e uesia (*harm reduction*) pea mo holoki 'a e fiema'u (*demand reduction*)....

<005>

Taimi: 1050-1055

Kalake Tepile:

37.13 Na'e malava 'o fakahoko 'e he Potungāue Tānaki Pa'anga HU mai mo e Tute', 'a e ngaahi ngāue ke a'usia 'a e taumu'a ngāue 'i he 'Elia Mahu'inga 1 — Tu'utu'uni ngāue ke fakasi'isi'i 'a e tufaki fakalotofonua 'o e faito'o ta'efakalao.

Ngaahi ngāue kuo lava 'i he 2021/22 — 2022/23

37.14 Fakasi'isi'i e tufa mo e faka'ataa 'o e faito'o taefakalao (Ngāue Tu'ukimu'a Mahu'inga)

- (a) Fokotu'u 'a e polokalama ko e *ASYCUDA* ke tokoni ki he fakalalakala 'o e malu'i 'o e kau'āfonua'. Na'e lava lelei hono fokotu'u kakato 'a e polokalama ni 'i Fepueli 2023 'i Tongatapu pea 'oku teuteu ke hoko atu 'a e ngāue ki he 'ofisi i Vava'u 'i 'Okatopa 2023.

- (b) Ngāue mo e ngaahi kupu fekau'aki 'oku tokangaekina e fakalalakala ke langa hake 'a e polokalama 'oku Iolotonga ngāue'aki mai 'a e Kuli Fakatotolo (*PDDP -Pacific Detector Dog Program*) ke 'ausia e ngaahi fiema'u 'a e kau'āfonua'. Na'e kau atu 'a e Potungāue' ki he Polokalama Ako'i 'o e Kulī Fakatotolo' 'i Fepueli 2023 pea na'e ikuna ai 'e ha taha 'o e kau 'ofisa' 'a e ako ki he tokanga'i 'o e kulī fakatotolo'. Na'e ma'u leva ai 'e he Potungāue 'enau fuofua kulī fakatotolo' 'i Mē 2023. Na'e fakahoko 'a e aleapau pea mo e Polisi Nu'usila pea mo e Kasitomu Nu'usila' 'i he 'aho 10 'o 'Aokosi 2023, ke fakapapau'i 'oku lele lelei ai pe 'a e ngāue'.

- (c) Langa hake 'a e vā ngāue 'o e 'iuniti K9 'a e Polisi Tonga ' pea mo e Kasitomu' ke fakasi'isi'i 'a e hü mai 'a e faito'o ta'efakalao' ki he fonua':

- (i) 'I he fuofua tu'uta 'a e 'uluaki timi K9 'a e Kasitomu', kuo 'osi lava 'o fakahoko 'a e ngaahi ngāue fakataha 'i he ngaahi 'o e kau'āfonua' pea mo e 'iuniti K9 'a e Polisi Tonga'.
- (ii) Ko e 'ofisi 'a e timi K9 'a e Kasitomu ' pea mo e 'iuniti K9 'a e Polisi Tonga' 'oku tu'u ia 'i he 'api Polisi Longolongo'.
- (iii) Ko e o1a lelei 'o e ngāue fakataha 'a e Potungāue Tukupau mo e Tute' mo e Polisi Tonga' na'e hā mai ia 'i hono ma'u mo puke 'a e 'aisi (*drugs*), fakafuofua ki he kilo 'e 1 hono lahi na'e fūfūu'i mai ia 'i he ngaahi koniteina 'oku angamaheni ke fa'o ai 'a e pauta fo 'i 'Epeleli 2023.
- (d) Fokotu'u 'o e ngaahi misini Sivi uta ke tokoni ki hono Sivi 'o e ngaahi uta'.
- (i) Fokotu'u 'o e misini Sivi uta 'i he Uafu Kuini Salote '.
- (ii) Fakalelei' i/Ngaohi 'a e misini Sivi uta Iolotonga'.
- (iii) Misini Sivi uta 'e 2 kuo 'osi fokotu'u 'i he tafa'aki talitali'anga 'o e kau pasese folau mai 'i he mala'e vakapuna fakavaha'apule'anga 'i Fua'amotu'.
- (iv) Misini Sivi uta 'e taha na'e fokotu'u 'i he Tafa'aki Sivi Uta 'a e Kasitomu' 'i he mala'e vakapuna fakavaha'apule'anga 'i Fua'amotu', ki hono Sivi 'o e ngaahi uta 'oku fakafolau mai 'i he vakapuna'.
- (v) Misini sivi uta 'e taha kuo fokotu'u 'i he Positi 'Ofisi 'a Tonga', ki hono sivi'i 'o e ngaahi uta iiki', pea 'e hiki mai 'a e misini ko ia' ki he fale sivi koniteina fo'ou 'i he Uafu Kuini Salote' 'i ha 'osi hono langa 'i Sepitema 2023.
- (vi) Misini sivi uta 'e taha kuo fokotu'u 'i he kautaha *S.F Oceania*, ko e fale kuo 'osi laiseni ke tuku'anga koloa, 'oku ne ma'u 'a e ngaahi uta 'omai vaka tahi mei 'Amelika'. 'Oku ngaue'aki 'a e misini ko 'eni' ki hono sivi 'o e ngaahi puha koloa lalahi (fakatātā 8x4, 4x4, talamu mo e ngaahi koloa pehē).
- (vii) 'Oku lolotonga fakahoko 'a e ngaahi ako ki hono ngaue'aki 'o e loli sivi uta 'a e Kasitomu'. 'Oku ngaue'aki fakataimi 'eni' 'i he feitu'u malu mo ofi ki he Taulanga Nuku'alofa ki hono sivi 'o e ngaahi koniteina 'oku tukuange atu'. Ko e feitu'u 'e tu'u pau ai 'a e loli sivi koniteina 'ko e uafu fakavaha'apule'anga'. 'E toki 'omai ki ai 'a e loli sivi koniteina' 'i ha 'osi 'a e ngaahi ngāue fakalelei' 'i ki he uafu'.
- (e) Fakaivia 'o e tafa'aki tānaki fakamatala mo fakatotolo ki hono malu' i 'o e kau'āfonua 'i he Potungāue Kasitomu'.
- (i) Fakalahi 'o e 'ilo mo e taukei
- (ii) Fakalahi 'o e ngaahi me'alele
- (iii) Kuo tuku mai ki he Kasitomu' ha me'alele 'e taha 'o fakataumu'a pe ki hono ngāue'aki 'e he tafa'aki 'oku nau tokanga'i 'a e tānaki fakamatalá mo fakatotolo malu'i kau'āfonua 'ki he taimi 'oku nau mavahe atu ai 'o fakahoko 'a 'enau ngaahi fatongia'.

<007>

Taimi: 1055-1100

Kalake Tēpile : ... tānaki fakamatala mo fakatotolo malu'i kau'āfonua ki he taimi 'oku nau mavahe atu ai 'o fakahoko 'a 'enau ngaahi fatongia.

iv) 'Oku hokohoko kau atu 'a e tafa'aki t'ānaki fakamatala mo fakatotolo malu'i kau'āfonua 'a e Kasitomu ki he ngaahi ako fakalotofonua mo fakavaha'apule'anga mo e poupou lelei ki he Polisi 'a Tonga tu'o 2. Kautaha Kasitomu *Oceania* tu'o 2, Kautaha fakamāmani lahi 'a e Kasitomu tu'o taha, Kautaha Malu'i Kau'āfonua 'Aositelelia tu'o 1, Kasitomu 'a Nu'usila tu'o 1, mo e Polisi 'a Nu'usila tu'o 3.

'Uluaki, ko e Takimu'a mahu'inga.

vii) Fokotu'u ha founa faka'atamai 'o e kau'āfonua pea fakahoko ha ngaahi fakataha fakamāhina ke fakamālohia 'a e t'ānaki fakamatala mo fakalelei'i 'a e fakatokanga ki he ngaahi faito'o ta'efakalao.

i) Kuo hoko atu e ngaahi ngāue 'a e tafa'aki t'ānaki fakamatala mo fakatotolo e kau'āfonua 'i he ngaahi fakataha angamaheni mo e Va'a Tautahi *Naval Base* Touliki mo e Potungāue Pa'anga Hū mai mo e Tute. Kuo fokotu'u ai ha ngaahi Va'a Fetu'utaki 'i he ngaahi 'Ofisi mahu'inga hangē ko e Va'a Kasitomu 'i Vava'u mo e Va'a 'a e Tukupau ke kamata hono fakatotolo'i 'a e tafe 'a e faito'o ta'efakalao.

Ua: Ngāue tu'ukimu'a mahu'inga.

ix) Fai ha fale'i ki he kau tau 'a 'Ene 'Afio ke tokoni ki hono palani'i mo siofi 'a e ngaahi potutahi.

Tolu. 'I Sanuali, 2023 na'e foki mai 'a e Potungāue Tukupau mo e Tute ko ha Mēmipa mālohi 'o e MCC pea ne fakahoko ma'u pē 'a hono faka'eke'eke 'a e ngaahi fakamatala mo e ngaahi polokalama 'a e Va'a 'a e Kautau 'a 'Ene 'Afio 'oku ne tokangaekina 'a e ngaahi potutahi. Ko e fuofua taimi foki eni ke kau atu ha 'Ofisa Kasitomu ki he vilo 'A'ahi ki he ta'u 2023.

Fa. Ngāue tu'ukimu'a mahu'inga.

x) Fakahoko 'o 'ikai toe si'isi'i hifo 'i he 6 'a e ngaahi 'A'ahi fakataha mo e kau Tau Malu'i Fonua 'a 'Ene 'Afio kuo fakahoko fakata'u mo fakataumu'a ke fakapapau'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha ngaahi vaka 'oku fononga ta'efakalao mai ki he potutahi 'o Tonga mo fakapapau'i 'oku 'ikai ke nau fetuku ha ngaahi faito'o ta'efakalao.

37.15 Ngaahi Tali ki he Lao mo e Tu'utu'uni Ngāue ngāue tu'ukimu'a mahu'inga.

a) Ke fakamālohia 'a e ivi ngāue ki hono fakahoko hono sivi'i 'a e faito'o ta'efakalao 'aki hono fokotu'u 'o e ngaahi misini 'oku tāfataha pē ki ai e Kasitomu, Pilisone mo e Potungāue Mo'ui.

Kuo fakamahino mai mei he taha 'o e ngaahi fonua tokoni ki he langa fakalakalaka te nau foaki mai ha ngaahi misini tāfataha ki hono sivi mo ma'u ko ia 'o e faito'o ta'efakalao, pea pehē foki ki he vaka ke tokoni ki he Taimi 'A'ahi 'a e Kasitomu ki he ngaahi potutahi 'o Tonga. Ko e ngaahi tokoni ko eni 'oku 'amanaki ke fakahoko ia 'e he Potungāue 'i loto pē 'i he ta'u ni.

b) Ngāue fakataha mo e ngaahi kautaha 'i he Pasifiki hangē ko e kautaha fakafeitu'u 'o e Toutai he Pasifiki *FFA* mo e Senita Fakafehokotaki ki he ngaahi Hia fakavaha'afonua

‘a e Pasifiki *PDCCC* ke fakamālohia ‘a e vahevahe ‘o e ngaahi fakamatala pea pehē foki ke toe lelei ange ‘a hono malu’i ‘a hotau ngaahi potutahi.

i) Hokohoko lelei atu pē ‘a e vahevahe ‘o e ngaahi fakamatala mei he Potungāue mo e tokotaha Fetu’utaki mei he *TTCCC* pē ko e fakafou ‘i he tokotaha fetu’utaki ‘a e Kasitomu ‘i Nu’usila.

ii) ‘I Fepueli, 2023 na’e fakahoko ai ‘a e ako ki hono ngāue’aki ‘a e ngaahi sisitemi ki hono tokanga’i siofi ‘o e ngaahi potutahi. Na’e ‘iloa ia ko e *Starboard Maritime Intelligent NZ* mo e *Of Transportation* ‘oku lolotonga fakahoko ‘a hono fa’u e account ‘a e Kasitomu ‘a Tonga ki he J... .

iii) ‘I ‘Akosi 2023 na’e fakahoko ai ‘e he Kasitomu ‘a Nu’usila ‘a e ako ki hono tāketi’i mo lava ‘o tala ‘o e ngaahi koloa ta’efakalao ‘oku hū mai.

c) Na’e malava ‘o fakahoko ‘a e aleapau mo e ngaahi kautaha fekau’aki mei he Pasifiki ke fengāue’aki fakataha mo e Potungāue ‘o fakahoko ‘a e ngaahi ngāue ki he Potutahi ‘o Tonga.

Na’e tataki ‘e he Potungāue ‘a e ako ki hono fakamālohia ‘o e Lao ‘i he Pasifiki. Na’e fakatefito ‘a e ako ko eni ki he sivi uta ‘i he ngaahi ‘Ofisi Positi mo e tokangaekina ‘o e ngaahi potutahi. Na’e lava lelei ‘eni ‘i he fengāue’aki fakataha ‘i he vahevahe ‘o e ngaahi fakamatala ‘e he ngaahi kautaha Kasitomu ‘o ngāue’aki ‘ae polokalama fakakomipiuta ko e polokalama ki he ngaahi vaka iiki 'a 'Osenia (*Oceania Customs Organisation Small Craft App*).

37.16 Neongo 'a e lahi 'a e ngaahi pole ...

<008>

Taimi: 1100-1105

Kalake Tepile: ... ' i hono tau'i 'o e faito'o ta'efakalao', ka 'oku fai 'osikiavelenga 'e he Pule'anga' 'a hono fakahoko 'o e ngaahi fokotu'utu'u ngāue, fakaiviva 'a e ngaahi potungāue' mo e ngaahi kautaha kehe', mo hono ako'i 'a e ni'ihiki ki hono sivi' i mo fakatotolo'i 'o e faito'o ta'efakalao'.

37.17 'Oku tui 'a e Pule'angá ko e fatongia mafatukituki ni 'e fiema'u 'a e kau kotoa 'a e ngaahi tafa'aki kehekehe he nofo 'o ngāue fakataha ke tau'i 'a e hake mai mo hono ngāue'aki 'a e faito'o ta'efakalao'. Ko e ngāue ni 'oku takimu'a ai 'a e Pule'anga' pea 'e kei hokohoko atu 'i he kaha'u' koe'uhí ko 'ene mahu'inga mālie ki he malu mo e hao 'a e Tonga kotoa.

Fakamo'oni

- (i) Fakama'opo 'opo 'o e Poloseki ki hono tau'i 'o e Faito'o Ta'efakalao 'i he Ta'u Fakapa 'anga 2021—2022.

Makatu’unga fika 38 e Fokotu’u

Tokoni Kalake: Makatu’unga 38. Nae ta’etokanga lahi e Pule’anga ki hono fatongia ke fakapapau’i e malu mo e hao e kakai, kimu’a pea pā e mo’unga afi, Hunga Tonga Hunga Ha’apai ‘i he ‘aho 15 Sanuali 2022, ‘o mole ai ‘a e koloa e kakai he feitu’u na’e uesia ‘i Tongatapu, Ha’apai pea mo ‘Eua, pea ‘oku kei tukuhausia pe ‘a e tokolahi ‘o a’u mai ki he ‘aho ni.

Lolotonga 'a e māhina ko Tisema 2021, na'e mo'ui 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai, 'o hā mai hono maama. 'I he 'aho Falaite 14 Sanuali 2022, na'e fakamamafa'i mai ai 'e he Va'a Vakai Matangi 'a e fakatokanga ki he hoko ha peau kula (peesii *Facebook* 'a e Va'a Vakai Matangi). 'I he taimi 12:30pm na'e fakama'ama'a ai 'a e fakatokanga ko ia (peesii *Facebook* 'a e Potungaue Koloa Fakaenatula). Na'e foki ai 'a e kakai ia 'o fakahoko 'enua ngāue angamaheni. Kae hili ko ia, na'e 'osi fakatokanga maipe 'a e Potungaue Malini, 'o hange ko ia 'oku hā he Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi 2021-2022, peesi 88, 'o pehē na'e 'ikai ke nomolo 'a e ngaahi lipooti ki he tūkunga 'o e tahi 'i he 'aho Falaite 14 Sanuali 2022.

'I he taimi 5:27pm pe ofi ki ai, 'o e 'aho Tokonaki 15 Sanuali 2022, na'e pā ai 'a e mo'ungaafi, 'o uesia lahi 'a e kakai 'o Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua, 'e he peaukula na'a ne fakatupu, 'o mole ai 'a honau ngaahi nofo'anga mo e koloa. Na'e 'osi 'a e miniti 'e 20 mei he pā 'a e mo'ungaafi, pea toki fakamafola he 5:47pm pe ofi ki ai, ke 'ilo 'e he kakai 'a e me'a kuo hokó (Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 2021-2022, peesi 97), pea 'ikai ke lea 'a e ngaahi me'a fakaongo le'olahi fakatokanga peaukula (*siren*). Na'e 'ikai foki ke fakahoko ha ngaahi ako pea fakaangaanga lolotonga 'oku mo'ui 'a e mo'unga afi mei he vaha'a 'o Novema 2021 ki Sanuali 2022. Kapau na'a ko e hoko 'a e fakatamaki ni 'i he lolotonga 'a e po'uli, na'e lahi 'aupito 'a e mate.

Na'e fakaloloma 'a e me'a ni, he na'e puputu'u 'a e kakai 'i he me'a 'oku hoko, pea na'e fonu tu'u 'a e ngaahi hala 'i he ngaahi me'alele, hangē ko Nuku'alofa ko e hola ki Matakil'eua. Ko Nuku'alofa 'oku tu'u he feitu'u ma'ulalo, pea 'oku toko 30,000 tupu 'a e kakai 'oku nofo ai, pea 'e feteketeke'i ha hola. Na'e hola 'a e tokolahi mei Nuku'alofa, ka na'e 'ikai kenau 'ilo 'oku lava pe kenau hola mai ki he feitu'u Halaleva. Ko e tupunga pe 'eni mei he 'ikai ke fakahoko Ielei 'e he Pule'anga, ke 'ilo 'e he kakai 'o e feitu'u Ma'ufanga, kimu'a. Na'e 'ikai ke lava ke mapule'i lelei eni, koe'uhí he na'e 'ikai ke fakakaukau 'a e Pule'angá ia ke fai ha teuteu hola mei Nuku'alofa, lolotonga 'a e mo'ui 'a e mo'ungaafi, pea ko e fu'u ta'etokanga lahi ia.

Ko e fu'u ta'etokanga lahi 'eni ia, 'a e 'ikai ke fakapapau'i 'a e me'a fakaongo le'olahi fakatokanga peaukula (*siren*) 'oku ngāue ma'u pe. Na'e mo'ui 'a e mo'ungaafi, pea na'e 'ikai ke totonu ke tukunoi' kae fai 'a e teuteu lahi 'i he ako fakaangaanga ke fai, tesitesi mo e

me'a fakaongo Ie'olahi fakatokanga peau kula 'oku ngāue (*siren*), pea fekau 'a e kakaí ke nau teuteu, ki ha hola ki he ngaahi feitu'u ma'olunga, 'o kapau 'e a'u ki ha tu'unga 'e pehē. Na'e lahi pe taimi ia kimu'a he Koviti-19 ke fai ai 'a e ngāue ke fakapapau'i 'a e mo'ui 'a e me'angāue ko ia.

Ko e fatongia mu'omu'a mo mamafa taha 'o ha Pule'anga, ko 'ene tokanga mo faifatongia fakatauhisipi.

<009>

Taimi: 1105 – 1110

Tokoni Kalake: Na'e 'ikai ke tokanga fe'unga 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'a e hao moe malu 'a e kakai, lolotonga 'a e piliote 'o e mo'ui mo e pā 'a e mo'unga afi Hunga Tonga Hunga Ha'apai. Ko e hia mamafa ia 'a e ta'etokanga ki he hao mo e malu 'a e kakai. Ka 'i ai ha Pule'anga 'e ta'etokanga 'i he teu hoko ha fakatamaki, na'e totonu ke nau fakafisi, he me'a na'e hoko. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku totonu ke makātaki'i, koe'uhí, 'oku fakatu'utāmaki ke hoko atu ha Pule'anga, 'oku ta'etokanga, koe'uhi ko e malu mo e hao 'a e kakai, he 'oku tō nounou ia ai.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 38

1. Fakatokanga Peau Kula, Peesi *Facebook*, Va'a Vakai Matangi 14 Sanuali 2022
2. Fakatokanga Peau Kula, Peesi *Facebook*, Potungaue Koloa Fakaenatula 14 mo e 15 Sanuali 2022
3. Lipooti Fakata'u Potungaue Ngaahi Ngaue Lalahi, 2021-2022, peesi 88;
4. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea 2021-2022, peesi 97;

Kalake Tepile: Tali.

38.1 'Oku hokohoko lele i atu pē 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'anga ke fakapapau'i 'oku malu 'a e mo'ui hotau kakai mei he ngaahi fakatamaki fakaenatula. Ko e natula ha mateuteu ki ha fakatamaki, 'oku makatu'unga ia mei he fakatamaki kuo 'osi hoko. Pea na'e lekooti 'e he kau Saienisí, pea lava kei fai mei ai ha ngaahi ako, pea fatu mei ai ha ngaahi palani tokateu ki ha taimi 'e toe hoko ai.

38.2 Ko e fakatamaki 'o e 'aho 15 'o Sanuali 2022, na'e 'ikai pē ha Saienisi mataotao 'i he fo'i kolope na'a ne lava ke tala, 'e malava ke fakatupu ha peaukula mālohi mo ma'olunga mei ha ki'i mo'ungaafi lekeleka 'i he lalo tahi. Na'e te'eki ke hoko ha me'a pehe' ni 'i he fo'i kolope, ke laau'ilo ki ai 'a e kau Saienisi 'a māmani, pea ke hiki he hisitōlia, pea ke fai mei

ai ha ako, pea' ke fai ha fokotu'utu'u tokateu ki ha fakatamaki pehe' ni 'i ha'ane hoko mai. Ka neongo 'a e te'eki ke 'i ai ha fakatamaki pehe' ni, 'i hono natula, na'e kei fakakakato lelei pē 'e he Pule'anga, 'a hono fatongia ki hono malu' i 'a e mo'ui 'a e kakai.

38.3 Ko e fakatamaki 'o e 'aho 15 Sanuali, 2022, ko e mo'ungaafi mālohi taha eni kuo hoko he fo'i māmani 'i he ta'u 'e 132. Ko hono peaukula na'e ta'e'amanekina 'e he kau Saienisi 'o māmani', 'e a'u ki he mālohi mo e ma'olunga ko e mita 22. Ko e natula 'o e fakatamaki' ni 'oku fehangahangai ia mo e lahi 'o e mo'ui na'e mole.

38.4 Ko e mole 'a e mo'ui 'oku ne fua 'a e mateuteu 'a e Pule'anga ki hono fatongia ko e malu' i 'a e kakai mei he fakatamaki fakaenatula. Ko e ola 'a e ngāue 'a e Pule'anga ki he malu 'a e mo'ui 'a e kakai, 'oku kei fakatalutalu ai 'a e ngaahi fonua 'a mamani pē na'e anga fēfē? Te tau lava pe ke lau ko e “Me'a Fakaofō ia 'a 'etau Hao Mai”. Pē ko 'etau pehē, ko e ngāue kotoa pē na'e fai 'e he Pule'angá kimu'a 'i he 'aho 15 Sanuali 2022, na'e iku ki he haofia 'a e mo'ui hotau kakai.

38.5 Ko e fakatokanga ki he mo'ungaafi na'e kamata ia he 'aho 20 'o Tisema 2021. Na'e kamata mei ai 'a e ngaahi fakatokanga kehekehe ki he kakai 'o e 'otu motu 'o Tongatapu, Ha'apai 'o a'u ki Vava'u. Pea pehe pē ki he fakatokanga peau kula 'i he 'aho 14 Sanuali 2022 makatu'unga 'i he femaleleaki 'a e peau 'i he ngaahi mataafanga mo e taulanga 'o Nuku'alofa. A'u ai pē ki he fakatokanga peaukula 'i hono tuku atu he 'aho 15 Sanuali 2022.

38.6 Neongo 'oku 'ikai ha me'afua fakasaienisi 'i he fo' i māmani, ke ne lava 'o tala 'a e natula ha mo'ungaafi mo e anga 'ene ngāngā'ehu mo 'ene maamaamio, ke lava 'o tala kei Kapa ha fakatamaki te ne fakahoko, 'o hangē ko ia 'oku malava he me'afua tala matangi, na'e kei malava pe ke fakakakato 'a e fatongia fakatokanga 'a e Pule'anga.

38.7 Ko e ola 'o e ngaahi fakatokanga tomu'a 'a e Pule'anga 'i he meimei māhina 'e taha kimu'a pea toki hoko 'a e peaukula he 'aho 15 Sanuali 2023, ko e pekia si'isi'i taha eni 'i ha fakatamaki lahi taha 'i he kolope 'i he ta'u 'e 132 mo e peaukula mita 'e 22 hono ma'olunga.

38.8 Kuo laka hake he ta'u 10 talu mei he peaukula ne hake 'i Niuatoputapu ...

<010>

Taimi: 1110-1115

Kalake Tepile: ... he ta'u 2009 'a e hoko 'a e fakatamaki ko e peaukula ke tokangaekina 'e he polokalama ngāue kitu'a 'a e Potungae *MEIDECC* ki hono faka'ilo ki hotau kakai, fakavahefonua, fakavahenga mo fakakolo 'a e ngaahi ngāue kenau fakahoko kimu'a, Iolotonga mo e hili ha hoko mai ha peaukula, pā ha mo'ungaafi, mofuike, afaa mo ha ngaahi fakatamaki kehe.

38.9 Ko e Potungae *MEIDECC* 'oku nau talanoa'i mo fatu Palani Fakafonua, Fakavahefonua, Fakavāhenga, Fakakolo, ngaahi ako'anga kotoa, ngaahi potungae ki

honau ngaahi fatongia ke fakahoko, tokateu mo e fakaakeake mei ha fakatamaki hange ko e pā 'a e mo'unga afi pe ko ha peaukula.

38.10 Kuo tā tu'o lahi hono toutou vakai'i 'a e ngaahi palani he founa ko hono fakatāta'a'i fakakolo, faka'apiako, fakapotungāue 'a e founa fetukutuku fakavavevave ka hoko mai ha fakatamaki peaukula.

Fakamo'oni:

- i. Ngaahi Fakamatala 'Ea mei he Va 'a Vakai Matangi 'a Tonga

Makatu'unga 39 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 39: 'Ikai ke tokanga fe'unga 'a e Pule'anga ki he kau'āfonua, 'o hū mai ai 'a e Koviti-19 ki Tonga, 'o hoko ai 'a e mole faka'ekonomika ki he fonua, pea 'ikai ke nau fai honau fatongia ke taliui kakato ki he Fale Alea ki he ngaahi me'a kuo hoko ki he Koviti-19 mo e Fonua, ke 'omai 'a e Lipooti Kakato na'e fiema'u 'e he Fale Alea, 'o fakamatala kakato ai 'a e me'a na'e hoko mo e ngaahi leseni ke ako mei ai.

Na'e kole 'a e kau Fakafofonga Fale Alea 'i he māhina ko 'Epeleli 2022 (Tohi Kole, 19 Epeleli 2022), ke fakaava 'a e Fale Alea kae lava ke fai ha tālanga ki he tu'unga 'oku 'i ai 'a e mahaki Koviti-19, pea mo e ngaahi 'uhinga na'e hū mai ai ki Tonga ni. Na'e 'ikai ke tali 'a e kole ko iá, kae tali pe ke fai 'a e fakataha 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale mo e Pule'anga, pea 'atā ki he kau Fakafofonga ke nau kau mai ki ai. Ka 'i he'ene pehē, na'e 'ikai leva ke lava ke taliui kakato 'a e Fale Alea ki he kakai, fekau'aki mo 'enau puputu'u 'i he hū mai 'a e mahaki Koviti-19.

'Oku 'i ai 'a e fatongia mamafa 'o e Pule'anga ke tokanga ki he tailiili 'a e kakai pea ke taliui ki ai 'i he Fale Alea, 'i he fehu'i 'oku fai 'e he kau Fakafofonga. Neongo na'e 'i ai 'a e Lipooti mei he Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale na'e fakahū mai ki he Fale Alea, he lava 'a e ngaahi fakataha, ka na'e mahino mei he 'osi 'a e tālanga 'i he Lipooti ko ia, na'e kei fiema'u pe ke fakahū mai 'e he Pule'anga 'a e Lipooti Kakato fekau'aki moe Koviti-19. 'I he hili ko ia, 'o e ngaahi fakataha 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Faka-Sosiale, pea na'e tukuatu ki he Fale Alea, 'a 'ene Lipooti, pea na'e tali 'e he Pule'anga 'i he hili 'a e feme'a'aki 'a e Fale Alea 'i he 'aho 26 'Okatopa 2022 (Miniti 'o e Fale Alea, peesi 15-31).

Na'e toe tali foki ke 'omai ha Lipooti fakaofisiale, 'e he Pule'anga, fekau'aki mo e founa mo e 'ulungaanga na'e hū mai ai 'a e Koviti-19 ki Tonga, 'o hangē ko ia 'oku hā he 4.1 'o e Lipooti 'a e Komiti, pea hā he peesi 16 'o e Miniti 'o e Fale Alea, 'o e 'aho 26 'Okatopa 2022.

Ko e fatongia tupu'a 'o ha Pule'anga ke taliui kakato ki he Fale Alea, tautefito ki he hoko ha fakatamaki. 'Oku te'eki ai ke mahino ki he kakai 'a e founa totonu na'e hū mai ai 'a e mahaki Koviti-19, ko e hā 'a e matamama, ko hai na'e to nounou, ko e hā 'a e me'a na'e fai 'e he Pule'anga, ko e hā 'a e ngaahi fehalaaki, pea ko e hā 'a e ngaahi lēsoni ke tau ako ai ki he fakatamaki hoko.

'Oku a'u ki he 'aho ni 'oku te'eki ai pe ke mahino ia ki he kakai 'a e me'a ni, pea 'oku te'eki ai pe ke tepile'i mai ki he Fale Alea, 'a e Lipooti faka'ofisiale kakato ki ai, na'e tali 'e he Fale Alea ke 'omai, pea 'oku 'ikai ai ke ongo'i 'e he kakai 'oku nau falala ki he Pule'anga 'i he taimi 'oku hoko ha fakatamaki. 'Oku tau ako pea tau matu'otu'a, 'i he'etau fetaulaki moe faingata'a. Ko hono 'uhinga, he 'oku tau ako ai 'a e ngaahi lesoni mahu'inga.

Ko e me'a mahu'inga leva ke 'omai ai 'a e Lipooti faka'ofisiale fekau'aki moe Koviti- 19, ketau ako ai 'a e ngaahi lesoni tene malu'i kitautolu mei he toe hoko mai ha fakatamaki. 'Oku mahu'inga koe'uhi ko e mole faka'ekonomika ki he fonuá, tautefito ki he takimamata, 'a ia 'oku fakafuofua ki he \$29 miliona, lolotonga 'a e Koviti- 19, 'o hangē ko ia ko e fakama'ala'ala 'a e 'Eiki Minisita Pa'anga, 'oku hā he Miniti 'o e feme'a'aki 'a e Fale Alea, Tu'apulelulu 2 Sune 2022, peesi 33, ko e fakaakeake ka fuoloa. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke 'omai 'e he Pule'anga 'a e lipooti faka'ofisiale na'e tali ...

<002>

Taimi: 1115-1120

Tokoni Kalake: ... 'e he Fale Alea ke fakahū mai. 'Oku maumau ai 'a e kupu 51(5) 'o e Konisitutone, ke 'omai ki he Fale Alea ha fakamatala kuo tali ke 'omai ki ai.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 39

1. Tohi kole ke fakaava fakavavevave 'a e Fale Alea 19 Epeleli 2022
2. Miniti 'o e Fakataha Fale Alea 26 Okatopa 2022, peesi 15-31
3. Miniti 'o e Fakataha Fale Alea 2 Sune 2022, peesi 33

Kalake Tepile: Tali.

39.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko ení he na'e fakahoko pē 'e he Pule'anga hono tūkuingata ke fai ha tokanga fe'unga ke malu'i e kakai e fonua mei he KOVITI-19 ki he lōlōa taha 'e ala malava, 'aki e ivi malava 'o e Pule'anga. Na'e fatu 'a e palani fakafonua ke mateuteu mo matatali 'a e KOVITI-19.

39.2 Na'e fakahā 'i Tonga ni 'a e hoko 'a e KOVITI-19 ko e tu'unga fakatu'utāmaki ki he Mo'ui, 'i he 'aho 12 Mā'asi 2020, hili pe ia ha houa 'e 24 hono fakahā 'e he Kautaha Mo'ui 'a Māmani 'a 'ene mafola fakamāmani lahi. Na'e fokotu'utu'u 'a e ngaahi tu'utu'uni fakakolonitini mo fusia'u, ke malu'i e kau'āfonua mei he ngaahi fefolau'aki, pea pehē foki ki he kakai 'i Tonga ni mei he KOVITI-19. Fakatatau ki he fale'i ki he fefolau'aki fika 2 'o e 'aho 3 'o Fepueli 2020.

39.3 Na'e malava lelei 'e he Pule'anga mo e kakai 'o e fonua 'o fengau'e'aki, ke fakakakato lelei honau fatongia ke malu'i e kakai e fonua, mo matu'uaki e ongo fakatamaki 'e ua, na'e mei hoko mai 'i he meimei taimi tatau. Ko e Hunga Tonga Hunga Ha'apai 'i he 'aho 15 Sanuali 2022 mo e fuofua 'ilo'i 'a e ongo keisi KOVITI-19 mei he 'aho 1 Fepueli, 2022 na'a na kamata'i e hoko mai 'a e KOVITI-19 ki Tonga ni.

39.4 Na'e fakahoko leva 'a e fekumi ke sivi 'a kinautolu kotoa na'e feohi vāofi mo e ongo 'uluaki keisi 'e ua, kau ai 'a hona famili, kaunga ngāue, siasi mo e kolo. Na'e fakahoko 'e he Potungaue Mo'ui mo e ngaahi ngāue angamaheni, fakatatau ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue 'o e KOVITI-19. 'I he o'la e ngaahi fakatotolo, na'e 'i ai pē 'a e fakaofiofi ngalingali na'e fou mai 'a e vailasi 'i he kau'āfonua 'i tahi makatu'unga 'i he puke 'a e ongo keisi fakahoko fatongia laine mu'a 'i tahi, ka na'e te'eki ke 'iai ha fakamo'oni pau ki ai. Na'e 'osi muimui pau pē 'a e Potungaue Mo'ui ki he ngaahi tu'utu'uni ngāue fekau'aki mo e vaka kotoa pē na'e tu'uta mai ki hotau kau'āfonua. Ko e taimi faingata'a foki eni ia 'i he fetu'utaki, hili 'a e puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai mo e tō mai 'a e

39.5 Talu pē mei he kamata'anga 'o e tokateu ki he KOVITI-19, na'e Iele hokohoko mai ai pe 'a e talatalaifale mo e fale'i ki he kakai e fonua ki he KOVITI-19, 'o fakafou 'i he ngaahi founa kehekehe hangē ko e lea 'i he tukuikolo, ngaahi siasi, ngaahi ako'anga, 'initaneti, telefoni, polokalama letiō mo televisone.

39.6 Na'e fakahoko tu'o ua (2) 'a e fakataha 'a e Komiti Tu'uma'u ki he Ngaahi Me'a Fakasosiale 'a e Fale Alea mo e ngaahi potungaue fengau'e'aki ki he Komiti ki he Pule'i^G o e Me'a Fakafokifa 'o lipooti ki he komiti mo tali 'a e ngaahi fehu'i mei he kau fakafofonga. Ko e taimi ko ia na'e kei malolo 'a e Fale Alea 'o Tonga.

39.7 Na'e fakahoko mo e ngaahi fakataha fakauike Ino e kau faiongoongo (*press conference*) 'o fakamatala mo fakama'ala'ala 'a e tu'unga na'e 'i ai 'o e Koviti-19. Na'e toe tuku atu faka'aho mo fakauike 'a e ngaahi lipooti fekau'aki mo e tu'unga 'o e Koviti-19 (*Situation Reports of COVID-19*) ko e fakamahu'inga'i ia 'e he Potungaue mo e Pule'anga 'a e fiema'u ke 'ilo 'e he kakai 'a e tu'unga 'oku 'i ai 'a e Koviti-19 'i he fonua.

39.8 Na'e lelei 'a e tu'unga huhu malu'i e fonua mei he KOVITI-19 fakatatau ki he tu'unga na'e 'i ai 'i he 'aho 12 Sanuali 2022. Ko e huhu 'uluaki na'e peseti 'e 96 'a ia ko e kakai ia 'e toko 74,004 pea ko e huhu hono ua na'e peseti 'e 84 'aia ko e kakai ia 'e toko 64,680, 'Oku ma'olunga ange ia 'i he peseti^G e 70 'o ha ivi malu' i ha falukunga kakai 'oku fiema'u ke ne foaki mai ha malu' i fe'unga ki ha fa'ahinga to'umahaki mo fakasi' isi'i e faingamalie ke mafola ai mo fakatupunga ha mole ai ha mo'ui.

<002>

Taimi: 1120-1125

Kalake Tepile: ...

39.9 Ko e toko 12 pē na'e mole 'enau mo'ui fakatupunga 'e he KOVITI-19 fakatatau ki he tokolahi 'o kinautolu na'e puke 'a ia ko e toko 16,821 fakakātoa. Neongo 'a e 'amanaki mo e faka'amu ke 'oua 'e 'i ai ha mo'ui 'e mole, ka ko e tu'unga na'e 'i ai, 'oku kau ia 'i he tu'unga lelei 'i he anga 'etau tu'u fakamāmani lahi pehē ki he ngaahi fonua kaungā'api.

39.10 Na'e fengāue'aki 'a e Potungāue Mo'ui 'a Tonga mo e Kautaha Mo'ui 'a Mamani 'i Nōvema 2022 ki hono fakahoko ha fakataha ke vakai'i fakalukufua ai 'a e tu'unga 'o e ngaahi ngāue na'e fakahoko 'i he KOVITI-19. 'I he fakalukufua, na'e lelei 'a e mateuteu pea pehē foki ki he ngaahi ngāue lolotonga 'a e KOVITI-19. Ka na'e 'i ai pe faingamalie ke fakatokanga'i 'a e ngaahi matavaivai mo fokotu'utu'u ngāue makehe ki ai ke toe mateuteu ange 'a e Pule'anga mo e Potungāue Mo'ui ki ha toe tō mai ha to'umahaki 'i he kaha'u. Na'e 'aonga foki 'a hono ngāue'aki 'a e ta'u 'e ua 'a hono tāpuni 'a e kau'āfonua, ke fakahoko ai 'a e huhu malu'i ki he KOVITI-19, fatu e ngaahi tu'utu'uni ngāue, mo hono ako'i e kau ngāue laine mu'a ki ai mo e kakai e fonua ki he ngaahi ngāue ke nau fakahoko ke fakasi' isi'i 'ene mafola.

39.11 Fekau'aki mo e uesia 'o e tu'unga faka'ekonomika 'a e fonua makatu'unga 'i he KOVITI-

39.11. Fakatatau ki he lipooti 'a e Kautaha Pa'anga Fakavaha'apule'anga (*International Monetary Fund (IMF)*) 'i 'Epeleli 2021, na'e uesia kotoa 'a e ngaahi fonua 'o mamani 'i he KOVITI-19. Na'e 'iai 'a e kaunga tonu ki heni 'a e ngaahi fakatapatapu ki he fefononga'aki mo e fefolau'aki.

39.12 Ko e taha foki 'o e ngāue mahu'inga mo mafatukituki he malu'i 'o Tonga mei he Koviti-9 ko hono malu' i 'o e kau'āfonua.

39.13 Na'e fakahoko lelei pē mo totonu 'e he Potungāue Pa'anga Hu mai mo e Tuté hono fatongia 'oku fakafatongia'aki 'e he Lao ki hono Malu'i 'o e Fonua mei he ngaahi koloa 'oku fakatapatapu'i 'e he Lao' 'o kau ai 'a e ngāue na'e fakahoko he taimi na'e hoko mai ai 'a e Koviti-19.

39.14 Ko e taimi na'e hoko mai ai 'a e Koviti— 19 na'e mahino hono tāpuni 'a e mala'e vakapuna' 'o fakatatau pē ki he tu'utu'uni na'e fakahoko mai mei he Pule'anga'. Ko e folau vakapuna pē na'e fakafoki mai ai hotau kāinga mei muli' na'e ngāue ki ai 'a e Potungāue Pa'anga Hū Mai mo e Tute'. Na'e muimui pau 'a e potungāue ki he tu'utu'uni ki hono tui 'a e teunga malu'i mo muimui pau ki he ngaahi fakahinohino mei he Potungāue Mo'ui' pea mo e komiti na'a nau tokanga'i makehe 'a e ngāue ko 'eni' (*Airport Security Committee*). Ko e kau pasésé na'e 'ave kinautolú 'o tauhi fakataimi ki he ngaahi nofo'anga na'e 'osi teuteu'i 'e he Pule'anga'. Ko e ngaahi uta na'e hū mai', na'e muimui pau pē ki he taimi na'e tu'utu'uni mai 'e he Potungāue Mo'ui' ke tuku mo tauhi 'i mala'e vakapuna kimu'a pea toki 'ave ki he ngaahi feitu'u 'oku 'omai ki ai'. Na'e kau foki ai mo e ngaahi fepuna'aki makehe mei he ngaahi fonua kaungā'api' mo e ngaahi fonua kehekehe na'a nau tokoni mai 'a e ngaahi naunau ki hotau fonua lolotonga 'a e taimi 'o e Koviti-19, 'a ia na'e 'osi maau pē hono tu'utu'uni ki ai.

39.15 Ko e me'a tatau pē na'e fakahoko 'i uafu' ki hono tokanga'i 'a e ngaahi uta na'e hū mai he taimi ko ení. Na'e muimui pau pē 'a e potungaue ki he ngaahi tu'utu'uni ko 'eni mei he Komiti (*Maritime Security Committee*) 'oku ne tokanga'i 'a e ngaue ki uafu', pea mo e fakahinohino mo e fale'i mei he Potungāue Mo'ui' ki he founa ngāue totonu ki hono malu' i 'a e fonua' mei he Koviti- 19. 'O hangē ko e ngaahi founa ngāue ki hono faka'atā 'o e ngaahi vaka' (*Clearance of Vessels*). Na'e fengāue'aki vāofi heni 'a e ngaahi potungaue felāave'i mo e ngaahi kautaha vaka', 'o fakatatau ki he tu'utu'uni mei he Potungaue Mo'uí, 'o kau ai pe mo e tu'utu'uni ki he ngaahi uta na'e tu'uta mai ki he fonua, 'o tatau pē ' i Nuku'alofa mo Vava'u. Pea na'e fakahoko ai pe 'e he Potungāue Mo'uí hono sivi fakauike 'a e kau ngāuéke mahino 'a e tu'unga 'o e Koviti-19. Pea ko kinautolu na'e mo'ua ' i he Koviti-19, na'e fakahoko leva ki ai 'a e tu'utu'uni mei he Potungaue Mo'uíke nau mālōlō mei he ngāue 'o tatau pē 'i mala'e vakapuna mo uafu.

39.16 Ko e ngāue ki hono malu'i hotau potutahi mei he fehā'aki 'a e ngaahi vaká pea mo e ngaahi 'ioté, na'e fengāue'aki vaofi ai 'a e Potungaue Pa'anga Hū Mai mo e Tute' mo e Va'a Tautahi 'a e Kau Tau 'A ' Ene 'Afio (*Touliki Navy Base*). Na'e 'osi mahino pē mei he tu'utu'uni 'a e Pule'anga' na'e tapui ke toe hū mai ha folau vaka 'iote ki he fonua'. Pea ko e ngāue leva ia na'e fakapapu'i mo muimui'i mei he ...

<005>

Taimi: 1125-1130

Kalake Tepile: ... ' Apitanga Tautahi 'i Touliki 'aki 'a e sisitemi fakakomipiuta 'oku 'osi fokotu'u ' i Toulikí ke fakahoko'aki 'a e ngāue ko 'eni '. Makehe mei heni, na'e fakahoko pē foki 'a e ngāue tatau ' i Vava'u ki hono malu'i 'a e kau'āfonuá mei he fehā'aki 'a e folau vaká 'aki hono fakahoko 'a e ngaahi 'a'ahi (*Patrol*) 'o ngāue fakataha ai 'a e Potungaue Pa'anga Hu Mai mo Tute', Polisi', mo e Kau Tau 'A ' Ene 'Afio' 'o tu'o tolu 'i he uike 'o ngaue'aki 'a e vaka 'a e Potungāue Pa'anga Hū mai mo Tute mo e vaka 'a e Polisi'.

39.17 Ko e ngāue ki he Koviti-19 na'e mahino pē 'a hono ngaahi pole na'e fetaulaki pea mo e Potungāue Pa'anga Hu mai mo Tute ⁹, pea na'e pau ke liliu 'a e founa fakahoko fatongia' ke fenāpasi mo e tu'utu'uni '0 e Koviti-19. Na'e fakahoko pē 'a e lelei taha 'o e potungāué ke malu'i 'a e fonuámei he fokoutua fakalilifu ko 'eni'. Na'e mahino 'oku mahu'inga ange 'a e malu 'a e fonua' fakalukufua pea na'e pau ke ngāue vāofi ai 'a e ngaahi potungāue felālāve'i ki he kau'āfonuá mo e ngaahi kautaha kotoa pē, pea muimui pau foki ki he ngaahi tu'utu'uni mo e fale'i 'a e Potungāue Mo'ui'.

Fakamo'oni:

(i) Founa ki hono leva'i '0 e Ngaahi Vaka Muli te nau a'u mai ki Tonga ni he taimi Koviti — 19, fakatonuleafaka-Tonga ki he peesi 2-3

Makatu'unga 40 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: Makatu'unga 40: Tōmui 'a e tepile'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi Lipooti Fakata'u ki he Fale Alea, pea lahi hono fakatonutonu, pea 'oku uesia ai 'a e fatongia faka-Konisitutone 'o e Fale Alea ke taliui ki he kakai ki hono ngaue'aki 'o e pa'anga tukuhau, 'i he taimi totonu mo fakapotopoto

'Oku tōmui pea ta'emaau 'a e ngaahi Lipooti Fakata'u 'a e ngaahi Potungaue hono fakahū mai ki he Fale Alea.

Koe ngaahi lipooti Fakata'u 'a e ngaahi Potungaue 'oku tomui hono fakahu ki he Fale Alea, mei he me'a 'oku fakapotopoto. 'E fakapotopoto ange, 'o kapau 'e 'osi pe 'a e ta'u fakapa'anga 'i he māhina ko Sune, pea 'oua 'e toe tomui ange 'i he māhina ko Sepitema 'a hono tepile'i ki he Fale Alea. ko e lao ki he Ngaue Fakapule'anga (*Public Service Act*) kupu 13 (F) (1), 'oku ne fekau'i ke 'ave 'e he Pule Lahi 'o e Potungaue ki he 'Eiki Minisita 'a e Lipooti Fakata'u, 'o 'oua na'a toe tomui ange 'i he māhina ko Sepitema 'o e ta'u ko ia 'oku 'osiki ai 'a e ta'u fakapa'anga. ko e taimi tatau pē, 'oku totonu ke fakahū mai ai 'e he 'Eiki Minisita ki Fale Alea 'a e Lipooti Fakata'u, neongo 'oku 'ikai ke fekau'i 'e ha lao 'a e taimi. Ka 'i he taimi tatau, 'oku fai 'aki 'a e fakapotopoto.

Kaekehe, 'oku 'ikai pe ha Lipooti Fakata'u ia 'e fakahū mai ki he Fale Alea 'i ha taimi 'oku fakapotopoto, 'o hangē ko ia 'oku ha mai 'i he tepile 'oku fakapipiki atu.

Ko e ngaahi Potungaue 'e 13 na'e toki fakahū pea tali 'enau Lipooti Fakata'u ki he Ta'u Fakapa'anga 2020-2021 'e he Fale Alea, kuo 'osi 'a e ta'u ia 'e 1 pe lahi ange mei he 'osi 'a e Ta'u Fakapa'anga 'i Sune 2021. Na'e toki fakahū pea tali kinautolu kimui 'i Siulai 'o e 2022. ko e ngaahi Potungaue ia 'e 7 na'e 'ikai pe ke fakahū ha'anau Lipooti Fakata'u ki he Fale Alea. Ko e Potungaue pē 'e 6, na'e fakahū lolotonga 'o 'Aokosi 'o e 2021, he 'osi pē 'a e Ta'u Fakapa'anga 2020-2021.

Ko e ngaahi Lipooti Fakata'u 'o e Ta'u Fakapa'anga 2021-2022, ko e lipooti pe 'e 5 na'e fakahū pea tali 'e he Fale Alea 'i he vaha'a 'o e 'osi 'a e Ta'u Fakapa'anga 'i Sune 2022 pea mo Tisema 'o e 2022. ko e Lipooti Fakata'u ia mei he Potungaue 'e 6, na'e toki fakahū mai ia he vaha'a 'o Ma'asi mo Mē 2023. ko e Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue 'e 5, na'e fakafoki ke fakatonutonu ko e lahi 'a e hala. ko e Lipooti Fakata'u ia 'e 6, 'oku te'eki pe ke fakahū mai ia ki he Fale Alea.

Hangē pe ko ia 'oku fakamatala 'i 'olunga pea hā 'i he tepile 'oku fakapipiki atu, 'oku vā mama'o 'aki 'a e tepile'i 'o e Lipooti Fakata'u mo e 'osi 'a e Ta'u Fakapa'anga, 'o a'u pe 'o māhina 'e 12 pe toe lahi ange ai pea toki tepile'i 'a e Lipooti Fakata'u mei he ngaahi Potungaue lahi.

'Oku 'uhinga foki 'a e totonu ke fakahū fakataha 'a e ngaahi Lipooti Fakata'u kimu'a 'i Sepitema 'o e ta'u ko ia 'oku 'osi ai ha Ta'u Fakapa'anga, kae lava ke vāofi 'a e taliui ki he kakai 'a e ngāue na'e fakahoko pea mo patiseti na'e tali ki he Ta'u Fakapa'anga ko ia. Na'e 'ikai ha Lipooti Fakata'u ia 'o e 2021-2022, na'e fakahū kimu'a 'i Sepitema 2022.

Ko e 'omai 'o e Lipooti ki he Fale Alea, 'i hono taimi totonu ko e kongā mahu'inga ia 'o e taliui ki he kakai 'oku nau totongi tukuhau, ke fakapa'anga 'aki 'a e ngaahi ngāue 'a e Pule'anga.

<007>

Taimi: 1130-1135

Ko e Pule'anga lelei mo falala'anga, 'oku pau ke nau fai taimi, fai kakato pea taliui kakato ki he ngaahi fehu'i 'a e Fale Alea ki he ngaahi Lipooti 'oku 'omai.

'Oku hangē 'oku 'ikai ke mahu'inga'ia 'a e Pule'anga ia 'i he fatongia tu'ukimu'a taha 'o e Pule'anga mo e Fale Alea ko e taliui, 'o 'ikai ke 'ave ki he Fale Alea, ha ngaahi lipooti 'oku mau, pea taimi hono 'ave.

'I he 'ene pehē, 'oku uesia lahi ai 'a e fatongia faka-Konisitūtone 'o e Fale Alea ke taliui taimi totonu ki he kakai. 'Ikai ngata ai, ka 'oku hangē leva 'oku 'ikai ke mahu'inga 'a e taliui ia ki hono ngāue'aki 'a e tukuhau 'a e kakai. Koe'uhi ko e fu'u tōmui 'a e fakahū 'o e ngaahi Lipooti Fakata'u lahi, 'oku mole leva 'a e mahu'inga 'o e taliui 'a e Pule'anga. 'Ikai ngata ai, 'oku 'ikai ke fakamahu'inga'i 'e he Pule'anga ia 'a e ngāue'aki 'a e tukuhau 'a e kakai, ke fai taimi 'a e taliui ki he Fale Alea.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 40

1. Tohi Fehu'i, 12 Sune 2023 moe Tohi Tali mei he Kalake 'o e Fale Alea, 4 'Aokosi, 2023

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 40

Kalake Tēpile: Tali.

40.1 'Oku taki hala'i 'e he makatu'unga' ni 'a e ngāue ki he ngaahi lipooti fakata'u 'a e Pule'anga. 'I he fakahoko fatongia 'a e Pule'anga lolotonga, ko e peseti 'e 73% 'o e ngaahi lipooti fakata'u 'a e Pule'anga mei he 2021/2022 kuo 'osi fakahū atu ki he Fale Alea, ko e 'uluaki lipooti eni 'a e Pule'anga lolotonga. Ko e toenga 'o e ngaahi lipooti fakata'u 'oku lolotonga fakakakato e ngāue ki ai 'a e ngaahi potungāue kae fakahū atu ki Fale Alea.

40.2 'Oku 'i ai 'a e fakalaka lahi ia hono fakahū 'o e ngaahi lipooti fakata'u ki he Fale Alea'i he Pule'anga ko eni he na'e fai e tokanga makehe, pea 'oku hoko atu e tokanga ko eni ki he kau taki ngāue ke fakapapau'i 'oku teuteu'i mo fakahū mai 'enau ngaahi lipooti fakata'u ki he Kapineti mo e Fale Alea 'i hono taimi totonu.

40.3 'Oku fakatokanga'i 'e he Pule'anga 'a e ngaahi fakatonutonu kuo 'omai mei he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea ki he ngaahi lipooti ke toe fai ha ngāue ki ai, hangē ko e liliu lea, mo e ngaahi tēpile, pea 'oku fai e ngāue ke 'oua 'e toe hoko eni.

40.4 Kuo 'i ai 'a e ngaahi lipooti fakata'u na'e fakafoki mai pea fakatonutonu pea kuo fakahū atu ki he Fale Alea ka ko hono tepile'i 'e fakaongoongo ia ki he 'Asenita Ngāue 'a e Fale Alea, 'a ia 'oku kau ai 'a e Lipooti Fakata'u 'a e 'Ofisi Palēmia 2021/22.

Makatu'unga 41 e Fokotu'u

Kalake Tēpile: Makatu'unga 41: 'Ikai tokanga mo malava 'a e Pule'anga ke

fa'u ha palani lelei ki ha Patiseti tene lava 'o totongi 'a e no ki Tu'apule'anga, pea fiemālie pe moe kakai totongi tukuhau

'Oku 'iai 'a e ngaahi nā 'a e Pule'anga ki tu'apule'anga, tautefito ki he nō ki Siaina, 'a ia 'oku fiema'u ke tā fakafoki 'o kamata 'i he ta'u fakapa'anga 2023-2024. Ko e ngaahi mo'ua nō kotoa, 'oku fe'unga pea mo e \$489 miliona, pe ko ē peseti 'e 37 'o 'etau koloa. ko e mou'a nō ki tu'apule'anga 'oku fe'unga ia moe \$422 miliona pe ko e peseti 'e 86 'o e ngaahi mo'ua nō, pea ko e toenga \$67 miliona, pe ko e peseti 'e 14 ko e nō fakalotofonua. ko e nō fakalukufua ke totongi ki tu'apule'anga 'oku peseti 'e 50 ia 'o e 'etau koloa fakalukufua (*GDP*), 'o laka ia he peseti 'e 40 'oku talamai 'e he *IMF*, ke ngata ai.

Ko e nō ke totongi he Ta'u Fakapa'anga 2023-2024 ko e \$50 miliona pea ko e \$47.3 miliona ai ko e nō ke totongi ki tu'apule'anga, pea ko e \$45 miliona ko e nō ke totongi ki Siaina. ko e kātoa 'o e nō ke totongi ki Siaina ko e \$222 miliona.

Ko e me'a 'oku hā mai 'i he Fakamatala Patiseti 2023-2024, ko e toe mālohi ange 'a e tānaki 'o e tukuhau, hiki mo e ngaahi totongi 'a e Pule'anga, pea to'o moe ngaahi faka'atā mei he tukuhau, kae lava ke tānaki ha \$393.3 miliona ke faka-pa'anga 'aki 'a e Patiseti pea mo e totongi nō. 'Oku toe 'i ai moe fe'amokaki ko e \$27.2 miliona ke fua, ka 'i he taimi tatau, 'oku to e 'iai mo e hulu ia ke tānaki ko e \$25.3 miliona.

Ko e fetongi pa'anga, ko e \$2.44 Tonga ki he \$1 Amelika (19/8/23), 'a ia ko e tu'unga ma'ulalo ia ...

<008>

Taimi: 1135-1140

Tokoni Kalake: ... 'etau pa'anga, 'o mahino ai 'e toe mamafa ange 'a e koloa hū mai. Ko e hikihiki 'a e totongi 'o e koloa 'e nofo pe he peseta 'e 5 pe lahi ange.

'Oku 'ikai ke ho'ata mai 'i he Fakamatala Patiseti 2023-2024 na'e 'osi fai ha ngāue, pe 'e fakahoko ha ngāue, 'aki 'a hono fakalelei'i 'a e sekitoa 'a e Pule'anga (*public sector reform*), ke tuku atu ki tu'a ki he sekitoa taa'utaha 'a e ngaahi ngāue 'oku ne lava, pea mo 'ave kitu'a mei he ngāue fakapule'anga 'a e ngaahi ngāue 'oku natula fakakomesiale, pea mo hono tukutukuhifo 'a e tokolahi 'o e kau ngāue faka-Pule'anga, 'aki hano 'ave kinautolu mo e ngaahi fatongia 'oku totonu ke 'ave ki ha ngaahi poate, pe ko e tukuange 'a e ngaahi lakanga 'oku 'ikai ke toe fiema'u. 'Oku 'I ai mo e faingamalie ke fakasi'isi'i 'a e fakatau mo e folau.

'I he'ene tu'u ko ia, 'oku hanga atu 'a Tonga ki he kaha'u fakapa'anga mo faka'ekonomika ta'epau, pea 'oku 'ikai ke taau ki ha Pule'anga ke ne tukunoa'i. Na'e totonu mo taau pe, ke hanga 'e he Pule'anga 'o tutu'u hifo 'a e ngaahi fakamole 'e ni'ihī kae lava ke mafua fakalelei 'a e ngaahi fakamole he Patiseti pea mo e totongi 'o e nō. Neongo 'a e kole mei he kau Fakafofonga ke holoki 'a e Patiseti, ka na'e tu'uma'u pe 'a e Pule'anga 'i he lahi 'o e Patiseti 2023-2024, 'o hangē ia 'oku tau folau' 'i ha 'ataakai 'oku nonga faka'ekonomika, kae hili ko iá, 'oku hanga atu 'a Tonga ia ki he tu'unga 'oku fakatu'utāmaki 'i he ta'u 'e 2-3 ka hoko mai.

Koe me'a 'oku fakalolomá, ko e 'i ai 'a e mahino 'oku 'i ai ha ngaahi faingata'a'ia faka'ekonomika 'oku tu'unuku mai, kae 'ikai ke fakahoko 'e he Pule'anga ha ngāue fakalelei kiai.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 41

i. Fakamatala Patiseti 2023-2024;

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 41

Kalake Tepile: Tali

41.1 'Oku matu'aki tokanga 'aupito 'a e Pule'angá ke ne lava 'o totongi 'a e ngaahi nō ki tu'apule'angá pea fakafiemalie foki ki he kakai 'o e fonua '.

41.2 Kuo fa'u 'e he Pule'anga' mo e Palani ki he Ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'angá (MTDS) fakata'u nima, hangēko hono fakahā atu 'i he Fakamatala Patiseti ki he ta 'u 2023/24 mo e ngaahi ta'u kimu'a'. Tali

41.3' Oku fakamamafa he Palani Fakata'u Nima ' ke 'oua na'a toe 'i ai ha nō fo'ou 'a e Pule'anga' tukukehe kapau ko ha polokalafna ke nō, 'oku 'i ha totongi tupu ma'ama'a 'aupito. 'Oku kau ai mo e fokotu'utu'u ke ngāue'aki 'a e māketi pa'anga fakalotofonuá ke tokoni ki hono fakapa'anga 'o ha nōpea kau ai mo e vakai ki ha founa ke tokoni ki he totongi nō ki tu'apule'angá'.

41.4 Ko e ngaahi palani mo e fokotu'utu'u ko ia ' a e Pule'anga' ki hono vakai' i mo fakalelei 'a e ngaahi ngāue ^G a e Pule'anga' ne 'osi fakamatala atu ki ai ' i he Makatu'unga (34) ' a ia oku toe hä atu ko ia 'i he konga 5.2 'o e pepa Fakamatala Patiseti 2023/24. 'Oku kau ai 'a e ngaahi fokotu'utu'u ngāue ko 'eni'-

(a) Ko e palani ke lelei ange 'a e tānaki tukuhau, 'oku fakatefito ia 'i he ngāue fakalelei ki he founa tānaki 'o e tukuhau, 'o hangē ko hono fokotu'u 'o e misini tali totongi .(ke holoki 'a e ngaahi ngāue kākā fakapa'angá), ngāue tukuhau faka'elekitulōnika .ke fakaeonopooni 'a e ngāue'angá, sisitemi fakamāmani lahi ki he ngāue fakakasitomú pea pehē ki he motolo ki hono fakaahinga 'o e ivi ke fakakalalakasi 'o e koloa me'akai' fekau'aki mo e mo'ui lelei' 'o fakataumu'a ki he tukuhau 'eikisiá.

(b) Vakai'i 'a e tu'unga lolotonga 'o e me'a'ofa tukuhau/tukuhau faka'atá, tautefito ki he ngaahi totongi na'e te'eki ke vakai'i he ta'u 'e nima (5) kuohili'.

(c) Fakalalakaka 'i he ngāue 'a e Potungau Tukuhaú 'o fakafou he ngaahi misini tali totongi'.

41.5 'I he tainti tatau, 'Oku tokanga foki 'a e Pule'anga' ke fakapatonu 'a e ngaahi fakamolé ki he ngaahi tefito'i kaveinga ngāue 'o kau ai 'a e tā nō ki he Pangike Fefakatau'aki (EXIM) 'a Siaina ' fekau'aki mo e langa fo'ou 'o Nuku'alofa' 'o kamata'i he ta 'u fakapa 'anga 2024.

41.6 'E kei hokohoko atu ai pe 'a e kole mo e fengäue'aki mo e ngaahi hoa ngäue ki he fakalalakaka ' ki ha ngaahi tokoni ki he Patiseti" 'i he ta'u 'e tolu ka hoko mai.

41.7 Ko e nō 'a e pule'anga' mei tu'apule'anga' 'e holo 'aupito 'a hono lahi' neongo 'Oku hiki ki 'olunga 'a e totongi fakafoki fakata'u', hange ko ia ne fakahä atu

<009>

Taimi: 1140-1145

Kalake Tepile: ... he tali ki he makatu'unga fika 34. Ko e 'uhinga hono siofi', he 'oku tu'u laveangofua (*high debt distress*) e tükunga nō mei tu'apule'anga' 'a Tonga', koe'uhi' ko 'ene tu'u laveangofua ki ha maumau lalahi ki he fonua mei he ngaahi fakatamaki fakanatula pea mo e feliuliuaki e 'eá. Ko e me'afua 'eni 'oku tonú, he kuo toutou hoko pea tau fakamo'oni ki he lahi e maumaú, pea mo e lahi e fiema'u pa'anga ki ha langa fo'óutalu mei he ngaahi matangi saikolone fakatalopiki hangē ko *Ian* 'i he 2014, *Winston* he 2015, *Gita* he 2018, *Hāloti* he 2020, pea kau atu mo e peaukula (HTHH) 'i he 2022.

41.8 'Oku toe mahu'inga ange foki fatongia tauhi vā 'a e pule'angá pea mo 'ene ngaahi hoa ngäue ki he langa fakalalakaka' koe'uhí ke kei 'i ai ha tokoni fakapatiseti ki he'etau patisetí 'o 'atā ai 'a e pa'anga fakalotofonua' ki hono totongi 'o e ngaahi nō. 'Oku kau

'eni 'i he kaveinga mahu'inga 'oku alea'i mo fakapapau'i 'i he ngaahi fakataha 'oku fa'a me'a atu ki ai 'a e 'Eiki Palēmia Hou'eiki Minisitā, mo e kau ngäue he Pule'anga'.

41.9 Ko e ngaahi palani mo e fokotu'utu'u ngäue kotoa ko 'eni 'a e Pule'angá'e kaimelie ai 'a e fonuá pea fakalalakaka 'enau tu'unga mo'ui'. 'I he taimi tatau 'oku kei lava ke matauhi 'a hono leva'i mo totongi 'a e ngaahi mo'ua nō 'a e Pule'anga'.

41.10 Ko e tu'amelie'anga ia 'o e fonua ko e kei malava 'e he Pule'angá ke fakatafe mai ha ngaahi lelei mo ha ngaahi mono' ia 'i he ngaahi fokotu'utu'u ngäue kuo palani pea fakahoko'.

Fakamo'oni:

Fakamatala Patiseti 2023/2024 na'e tali 'e he Fale Alea

Makatu'unga 42 e Fokotu'u

Losa Hastings: **Makatu'unga 42:** 'Ikai ke tokanga 'a e Pule'anga ke fakalele lelei 'a e ngäue ki he tanuhala, 'a ia kuo 'alu ai 'a e hala ki he tu'unga 'oku toe kovi ange, pea faingata'a'ia ai pe 'a e kakai he fefononga'aki, fakatupunga maumau ki he ngaahi me'alele, pea 'e toe fiema'u ai pe 'a e pa'anga ia 'oku toe lahi ange ki hono fakalelei'i

Ko 'ene tu'u 'i he taimi ni, kuo 'ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fokotu'utu'u fakalelei 'a e polokalama tanuhala, pea hoko ai 'a e fakatonutonu fakalao pea moe kau konitulekitoa, 'i he hili 'a hono kaniseli 'a e ngaahi aleapau na'e 'osi fakamo'oni mo e Pule'anga. Na'e toe

'ave ai 'a e ngāue na'e 'osi aleapau'i ia ke fakahoko ia 'e he konitulekitoa na'e 'ikai ke kau he ngaahi aleapau ngāue, 'i he totongi 'oku ma'olunga ange 'i he totongi na'e 'osi aleapau'i.

Koe'uhi ko e 'ikai ke malava 'e he Pule'anga 'O fakalele fakalelei 'a e polokalama tanuhala, na'e toloi ai 'a e hoko atu 'a e ngaue, pea li'aki ai 'a e hono tanu 'o e ngaahi hala, 'o 'alu ai 'a e tu'unga 'oku 'i ai ki he tu'unga kovi 'aupito, pea 'e toe lahi ange 'a e ngāue mo e pa'anga 'e fiema'u kiai, ke fakalelei'i 'i he kaha'u. Ka 'i he taimi tatau, 'oku tangi mai 'a e kakai, ko e kovi 'a e hala, fakatupunga maumau ki he'enau ngaahi me'alele pea 'ikai ke lelei 'a e fefongonga'aki.

'Oku hoko he 'aho ni ko e palopalema ke veteki, koe'uhi ko e founa na'e fakahoko 'aki hono fakahoko 'O e ngaue ko ia. 'Oku te'eki pe ke malava 'e he Pule'anga 'O solova 'a e palopalema ko ia 'a e 'ikai ke maa'u 'a hono fakahoko 'O e ngaahi aleapau, pea iku 'O mo'ua ai 'a e Pule'anga, pea 'ikai ha pa'anga fe'unga 'e teuteu ki he tanuhala.

Koe fatongia 'O e Pule'anga ke fakahoko fakalelei 'a e ngaahi ngaue ko ia fekau'aki moe hala, uafu moe mala'e vakapuna, koe'uhi ko'enau mahu'inga ki he fefononga'aki moe langa faka'ekonomika. 'Oku te 'eki pe lava ke toe hoko atu moe polokalama tanu hala iiki moe ngaahi kolo, pea 'oku hoko ai 'a hono toe li'aki moe ngaahi hala ko ia.

'Oku tō nounou leva 'a e faifatongia 'a e Pule'anga 'i he fakahoko 'o e ngaahi ngāue mahu'inga ko'eni. 'Oku toe toloi loloa ange 'a e tanu hala 'a e ngaahi tokoni mei muli (*donors*) ki he Vava'u, Ha'apai mo 'Eua, ko e 'ikai malava ke fakalele fakalelei 'e he Potungae ki he Ngaahi Ngāue Lalahi, 'a e ngāue tanu hala. 'Oku toe hā mai mei he ngaahi Lipooti 'o e 'A'ahi Fale Alea 2022 mei he ngaahi vāhenga, 'a ia ko e konga pe 'eni 'o e ngaahi lipooti 'a e vāhenga 'oku fakapipiki atu, 'a e lāunga 'a e kakai 'i he ngaahi vāhenga lahi ki he 'ikai ke fakahoko lelei 'a e tanu hala pe ko e li'aki 'a e ngaahi hala 'ikai ke tanu, 'o hangē ko ia ko e palōmesi na'e fai, 'i he polokalama tanu hala 'a e Pule'anga.

'Oku hā mai mei he tohi fehu'i moe tali mei he 'Eiki Minisita Pa'anga, 'I he'ene tali 'i he 'aho 17 Mā'asi, 2023, ki he Tohi Fehu'i 'o e 'aho 7 'o Mā'asi, 2023, 'oku 'i ai 'a e \$975,562.31 ...

<002>

Taimi: 1145-1150

Losa Hastings: ... ko e tānaki mei he ngaahi kolo ke valitā 'aki honau ngaahi hala. Na'e tānaki 'a e pa'anga ko'eni 'o fakahū ki he Fale Pa'anga, mei he ngaahi kolo 'e 20. 'Oku a'u

ki he 'aho ni, 'oku te'eki pe ke fakahoko 'e he Pule'anga 'a e ngāue ki hono valitā 'o honau ngaahi hala.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 42

1. Lipooti 'A'ahi Fale Alea — Tongatapu 1, Tongatapu 4, Lāunga ki he Tanu Hala, Tongatapu, 4, Tongatapu 5, Tongatapu 6, Ha'apai 12, Vava'u 14, Niuā 17.
2. Tohi Fehu'i, 8 Ma'asi, 2023 mo e Tohi Tali mei he 'Eiki Minisita Pa'anga, 17 Ma'asi, 2023
3. Ngaahi 'Ata

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 42

Linda Filiiai: Tali

42.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko 'eni.

42.2 'I he lipooti 'a e Pangikē 'a Māmani (*World Bank*) 'i he ta'u 'e hongofulu (10) kimui' ni mai, na'a ne tuhu'i tonu mai ai 'a e tōmui 'a e taimi totonu ke monomono 'a e ngaahi hala pule'anga.

42.3 'Oku fakafuofua 'oku tōmui 'aki 'a e ta'u 'e valu (8) 'a e ngāue na'e totonu ke fakahoko ki he hala pule'anga. Ko e tōmui (*backlog*) ko eni, 'oku fe'unga hono mahu'inga fakapa'anga mo e silini he 'ikai si'i hifo he pa'anga 'Amelika 'e \$30milionā (*USD\$30m*) 'a ia 'oku fakafuofua ki he pa'anga Tonga 'e \$71milionā. 'A ia ko e fakafuofua 'eni ki he fakamole fakakātoa 'o kapau 'e fakahoko ha ngāue ke fakafoki 'a e hala ki he tu'unga totonu 'oku fiema'u pe faka'amu ke 'i ai e hala pule'anga.

42.4 'I he kamata mai ko ia 'a e Pule'anga lolotonga mei Sanuali 2022, ko e toki fuofua ta'u eni ke fakamoleki kakato (pea hulu) ai 'a e patiseti ki he hala pule'anga 'e he Potungāue. Na'e lava 'e he Potungāue 'o ikuna'i 'a e taumu'a ngāue langa hala fakata'u.

Valitā Hala Pule'anga

42.5 Ko e fuofua taimi eni ke a'usia ai 'e he Potungāue 'a 'ene taumu'a ko e valita (*tar reseal*) 'aki 'a e kilomita 'e 47 he ta'u kotoa. Na'e fe'unga fakakātoa mo e kilomita 'e 77,7 na'e lava 'e he Potungāue 'o tanu valitā 'i he māhina 'e hongofulu (12) kuo 'osi.

42.6 'Oku mahu' inga ke fakatokanga'i 'a e hiki 'a e lahi 'o ngaahi saliate misini pea toe lalahi mo mamafa ange 'a e me'alele (*heavy machinery*) 'oku hū mai ki Tonga ni. 'Oku kau eni 'i he ngaahi 'uhinga lalahi 'oku vave ange ai 'a e maumau 'a e hala Pule'anga. Na'e lahi 'o e saliate misini na'e hū mai ki Tonga' ni 'i he ta'u 2008, pea na'e tatau pē ia mo e lahi 'o

e salio te misini na'e hu mai 'i he mahina pe 'e taha 'i he 2018 ('avalisi ki he salio te misini 'e 300 he māhina) 'o hikihiki mai ai pē 'i he ngaahi ta'u kimui' ni.

42.7 'Oku mahu'inga ke 'ilo'i ko e ngaahi fakapa'anga fakalotofonua mo e ngaahi tokoni fakapa'anga tanu hala kotoa pē mei he ngaahi hoa tokoni fakalalakaka ma'ae fonua 'oku 'omai kotoa pe ia 'o fakamalumu he pa'anga 'ae Potungāue Ki he Ngaahi Ngāue Lalahi. 'A ia 'oku fakahoko kotoa 'aki ia e ngaahi fakalelei'i kotoa ki he hala pule'anga 'o kau ai 'a Tongatapu, Vava'u, Ha'apai mo 'Eua.

42.8 'Oku mahu'inga foki ke toe fakatokanga'i ange 'a hono toe tātaki atu ki he pa'anga 'oku 'i he malumu e Potungāue ki he Ngaue Lalahi 'a e pa'anga 'e \$4.6 miliona. 'A ia ko e seniti eni ne tanaki mei he konga e tukuhau 'ekisia 'a e Pule'anga, 'i he malumu e Lao ki he Ngaahi Hala 2020. 'Oku toe kau atu foki ki heni mo e pa'anga 'e \$0.8m na'e tātaki mei he ngaahi komiuniti ke tokoni ki he tanu valitaa honau ngaahi halá.

Fakamo'oni:

(i) Fakamatala Fakalahi — Monomono iiki ki Hala Pule 'anga & Monomono Lalahi ki he Hala Pule 'anga

Makatu'unga 43 e Fokotu'u

Losa Hastings: Makatu 'unga 43: 'Ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fakalele lelei 'a e polokalama toli, pea kuo uesia ai 'a e kau 'a Tonga ki he ngaue toli, pea toe tuai ai 'a e 'unu 'a Tonga ki he ngaahi polokalama ki he kau ngāue 'oku 'i ai 'a e taukei ngāue, ke ma'u ai ha faingamālie 'o e kakai 'o e Fonua

Na'e 'i ai 'a e Lipooti fekau'aki mo e fakalelei 'oku fiema'u ke fakahoko ki he toli fo'i'akau 'i 'Aositelēlia 'i he 2017, pea na'e 'ikai ke tali ia 'e he Pule'anga ke fakahoko 'a e ngaahi me'a na'e fokotu'u mai 'e he Lipooti, 'o a'u mai ki he 'aho ni. Kuo hā hono olá 'i he a'u ki he toko 588 he ta'u 2021-2022, 'a e tokolahi 'o kinautolu

<005>

Taimi: 1150-1155

Losa Hastings: ... 'oku nau hola 'i 'Aositelēlia, pea 'e 'alu pē 'a e fika ke toe tokolahi ange, 'o hangē ko ia ko e Lipooti 'a e Potungāue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua 2021-2022, peesi 26.

Ko e tu'unga ko ia 'o e tokolahi 'o kinautolu mei Tonga ni, 'Oku nau kau atu ki he toli fo'i'akau, 'oku uesia 'a hono fiema'u 'o e kau ngāue Tongá, koe'uhi ko e lahi 'o e hola 'o maumau ai 'a e visa, pea 'ulungaanga kovi 'a e kau ngāue 'i he ngaue'anga.

'Oku ne uesia ai 'a e ongoongo 'o Tonga, pea uesia ai 'a e tokolahi 'oku fie 'ave 'e he ngaahi faama 'o 'Aositelēlia, pea mole ai 'a e faingamalie 'o e ngaahi fāmili tokolahi. 'Ikai ngata

ái, 'e lava ke mole ai 'a e ngaahi faingmalie 'o kinautolu te nau ala lava ke ma'u ngaue 'i he ngaahi polokalama 'Oku fiema'u ai 'a e taukei ngaue (*semi-skilled* mo e *skilled*) 'o hangē ko ia ko e *Pacific Australia Labour Mobility Program* pea mo e *Pacific Engagement Visa*. 'A ia 'e ala lava ai 'a e konga lahi 'o kinautolu 'oku 'i ai honau ngaahi tu'unga fakaako mo taukei ngaue.

'Oku 'ikai foki ke hā mai 'oku liliu 'a e founa 'oku fakalele 'aki 'a e ngaahi polokalama toli. 'Oku fiema'u ke kau 'a e ngaahi kolo pea mo e ngaahi kupu fekau'aki 'i hono fakalele ko ia 'o e polokalama, 'o hangē ko ia 'oku hā he Lipooti ki he Kau 'a Tonga he Polokalama Ngaue Fa'ahi Ta'u 'a 'Aositelēlia 2017 pea mo e Ngaahi Tu'utu'uni ki he 'Ulungaanga 2021.

'Oku 'ikai ke ha mai mei he ngaahi lipooti 'a e Potungaue 'Oku 'iai ha polokalama ngāue ki he 'oua 'e hoko 'a e maumau 'a e fāmili, pe ha ngāue fakalelei ki he ngaahi fāmili kuo 'osi maumau. 'Oku 'ikai foki ke 'i ai ha polokalama fakalelei ia ke fai ai ha fengāue'aki mo e kakai Tonga 'o 'Aositelēlia ke nau mahino'i ange 'a e ngaahi naunau 'o e polokalama toli pea mo e tokoni totonu 'oku totonu ke nau faí. Ke 'oua 'e maumau'i 'e he kau ngāue 'a 'enau visa mo e ngaahi tu'utu'uni 'o e polokalama toli, pea pehē foki ki he kakai 'i Tonga ni, kae lava 'o faingofua hono fakalele 'o e polokalama toli.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 43

1. Lipooti ki he Kau 'a Tonga ki he Ngāue Fakafaha'ita'u 'i Aositelelia; 2017 peesi 54-62;
2. Lipooti Fakata'u 'a e Potungaue ki he Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 2021-2022, peesi 26;
3. Ngaahi Tu'utu'uni Faka'ulungaanga ki he Kau Ngāue Fakafaha'ita'u; 2020;

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 43

Linda Filiai: Tali

43.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko ení he 'oku hokohoko lelei atu pē 'a e fengāue'aki vāofi 'a e Pule'anga mo e ngaahi fonua muli 'i hono alea'i mo fakapapau'i 'oku kei hokohoko atu pē 'a hono 'ave 'a hotau kakai 'o fakangāue'i 'i he ngaahi polokalama ngāue 'i muli 'o kau ai 'a e toli. Hangē ko ia 'oku mea'i 'e he kakai hotau fonuá mo e ngaahi fāmili tokolahi 'a e ngaahi lelei mo e tokoni 'a e polokalama toli ki he pa'anga hū mai mo e tokoni mei hotau ngaahi fāmili 'i tu'apule'anga.

43.2 Fakatatau ki he ngaahi fika fakamuimui kuo ma'ú, 'oku kaunga lahi 'a e polokalama toli ki he tafe mai ko ia 'o e ngaahi pa'anga tokoni mei hotau ngaahi fāmili 'i tu'apule'anga (*remittances*). Ko e pa'anga fakakatoa fakata'u 'o ngata 'i Sune 2023 na'e ma'u mei he ni'ih

'oku nau kau atu ki he polokalama toli ko e pa'anga 'e \$44 miliona, 'a ia ko e hiki hake eni 'aki 'a e peseti 'e 11.3 mei he ta'u kimu'a.

Ko e ngaahi lelei mo e mahu'inga ko ia ki he fonuá, 'oku kau ai 'a e -

Peseti 'o e mahu'inga Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Ngaohi Fakalotofonua' (*Gross Domestic Product*):

43.3 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 38.9 ('i he'ene a'u mai ki Mē, 2023 9 MOF/NRBT, 2023) 'a e pa'anga tokoni mei hotau kāinga Tonga nofo muli, 'i hono fakahoa ki he Mahu'inga Fakalukufua 'o e Ngaahi Koloa mo e Ngāue Ngaohi Fakalotofonua' (*GDP*) 'a e fonua. 'Oku tokoni lahi 'eni ki he ngaahi ngāue fakalalaka faka'ekonomika 'a e fonua.

Ma'u'anga Pa'anga 'a e Ngaahi Famili (*Household Income*):

43.4 'Oku fakafuofua ki he peseti 'e 31 'a e ma'u'anga pa'anga 'a e ngaahi fāmili, 'oku fakafou mai ia mei he ngaahi pa'anga tokoni mei he kāinga Tonga 'i tu'apule'anga, kau ai 'a e kau atu hotau kakai ki he polokalama toli, 'oku ha eni 'i he (Potungaue Sitesitika, *HIES*, 2021). 'Oku tokoni lahi eni ki he fakalalaka e anga e nofo mo e ma'u'anga mo'ui 'a e ngaahi fāmili.

Holoki e Nofo Masivesiva (*Poverty/Alleviation*):

43.5 'Oku toe tokoni lahi ...

<007>

Taimi: 1155-1200

Linda Filiiai: ... 'a e pa'anga 'oku 'omai mei hotau kāinga 'i muli (*remittances*) kihono holoki e nofo masivesiva 'a e ngaahi fāmili, tautefito ki he feau 'o e ngaahi fiema'u faka'aho. Na'e hā mahino eni, hili 'a e hake mai 'a e ongo peau tā ko e Koviti-19 pea mo e pā 'a e mo'unga afi na'a tau māta'a 'a e hake 'uta mai 'a e ngaahi tokoni ki he ngaahi fāmili mei he ngaahi fāmili mo e kāinga Tonga 'i muli, 'o malava ke ne feau 'a e ngaahi fiema'u 'a e fāmili. Tautefito ki he me'akai, vai mo e tokoni fakapa'anga.

Makatu'unga 44 e Fokotu'u

Losa Hastings: **Makatu'unga 44:** 'Ikai ke lava 'e he Pule'anga 'o fakahoko fakalelei 'a hono fatongia ko e 'pule' ko 'ene fai 'e ia 'a e ngaahi fatongia 'oku 'ikai totonu ke ne fai

Ko e fatongia 'o e Pule'anga ko e pule, pea feinga ma'u pe ke 'ata kitu'a, taau pea taliui ki he'ene faifatongia ko e pule. 'I he'ene pehē, 'oku 'ikai ke 'i ai ha fatongia fakalele pisinisi ia 'o e Pule'anga. Ko hono fatongia ke vakai'i ma'u pe 'oku fakahoko 'a e ngāue ki he lelei fakalukufua 'a e kakai. 'I he'ene pehē, na'e totonu ke ne fai mo tuku kitu'a 'a e ngaahi ngāue fakapisinisi kotoa pe 'oku mahino 'oku malava 'e he sekitoa taautaha, kau ai 'a e folau

vakapuna sivile fakalotofonua, folau vakatahi, konga 'o e ngaahi ma'u'anga vai 'i he 'Otu motu, tokanga'i mo fakalele 'o e māketi, tokanga'i mo fakalele 'a e koloa fale ngāue, 'o hangē ko ia ko e Tō Folofola mei he Taloni 'i he 'aho 11 Sanuali 2022. 'I he'ene tu'u 'i he taimi ni, 'oku ne kei fakahoko pe, pea 'oku fepaki ia mo e Tō Folofola.

'Oku totonu ke faka'ehi'ehi 'a e Pule'anga mei he kau he fakalele sipoti, ngaahi poloseki, ngaahi kautaha, mēmipa he sino 'oku fepaki mo e fatongia, ngaue'aki 'a e mafai ke ma'u ai ha me'a 'a e ngaahi maheni, fāmili mo e kulupu 'oku kau ki ai.

'Oku 'ikai leva ke fakahoko lelei 'a e fatongia ke pule mo siofi 'a e ngāue 'a e sekitoa taautaha mo e sosaieti, ke tokanga ki he taliui kakato, 'ata kitu'a 'a e ngāue, taau pea mo e fakapapau'i 'a e malu mo e hao, pule 'a e lao, ngaahi ngāue lalahi mo ha 'ātakai 'oku pule'i lelei ki he langa fakalalakaka faka'ekonomika.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 44

1 Tō Folofola mei he Taloni, 11 Sanuali 2022;

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 44

Linda Filiai: Tali

44.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko eni, he 'oku fakapapau'i ma'u pē 'e he Pule'anga 'oku fakahoko lelei, kakato mo taau 'ene fakahoko fatongia ki he ' Ene 'Afio, Hou'eiki mo hotau kakai 'i he taimi kotoa pē, pea 'i he malumalu 'o e Lao. Ka 'i ai ha fatongia mahu'inga 'oku 'ikai malava 'e he ngaahi sekitoa taautaha ke fakahoko ki he kakai 'o e fonua, 'oku tui 'a e Pule'anga ko hono fatongiá ke nau fakahoko neongo 'a e lahi hono ngaahi polé, ka 'oku mahu'inga ma'u pē 'a e mo'ui 'a e kakai.

44.2 Ko hono fakalele ko ia ' a e ngaahi kautaha pisinisi 'a e Pule'anga (*public enterprises*) 'oku fakahoko ia 'o fakatatau ki he tu'utu'uni 'a e Lao 'o e fonua pea mo e ngaahi tu'utu'uni ngāue 'a e Pule'anga ke fakahoko lelei 'a e ngaahi fatongiá (*services*) 'oku mahu'inga ki he kakai 'o e fonua,

44.3 'Oku ' i ai 'a e palani ngāue 'a e Pule'anga ke tukuange māmālie atu 'a e ngaahi kautaha ko eni ki he sekitoa taautaha ' i hono taimi totonu, ka ko e palani lōloa eni ia 'a e Pule'anga (*long term plan*) 'a ia 'e fakahoko ia 'i he ngaahi ta'u lahi ka hoko maí.

44.4 'Oku tui ta'etoeveiveiua 'a e Pule'anga' 'oku fakahoko lelei pē 'a hono ngaahi fatongia'. 'Oku matu'aki fiefia 'a e Pule'anga 'i he Tō Folofola 'a ' Ene 'Afio Tupou VI, ko e Tu'i, 'i he tāpuni 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i he 'aho 25 'o Mē 2023:

“... 'Oku 'oatu ('a e fakamālō ki ho 'omou ngāue fakataha 'i hení, 'o hoko atu ia ki he Kapineti, mo 'enau ngaahi Potungaue ke fakaa'u ' 'a e fatongia ki he kakai.... ”

44.5 Pea 'i he Tō Folofola huufi 'o e To'u Fale Alea 2023 'i he 'aho 1 Sune 2023:

“...!Oku ‘oatu 'a e fakamālō ki ho‘omou fokotu’utu’u ngāue ki he ngaahi uafu mo e mala'evakapuna ke vāofi ai hotau kakai 'i he ngaahi ngāue 'oku mou fakahoko ma’a kinautolu. Ko e vā mahu 'inga taha ia ke mou tauhi...”

44.6 'Oku fakafeta'i 'a e Pule'anga he koloa na'e tō mei he Taloní pea 'omi ai 'a e ivi lahi mo e loto lahi he ko e ngaahi fokotu'utu'u ngāue 'a e Pule'angá ni ki he fakalalakaka 'a e fetu'utaki mo e fononga'aki 'e vāofi ai 'etau nofo.

Fakamo'oni:

■ (i) Tō Folofola e Tama Tu'i ('aho 25

■

■ <008>

Taimi: 1200-1205

Linda Filiat: ... 'o Mē, 2023)

(ii) Tō Folofola e Tama Tu 'i ('aho 1 'o Sune, 2023)

Makatu'unga 45 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: **Makatu'unga 45:** 'Ikai ke ngāue 'aonga mo ngāue fakalelei 'aki 'e he Pule'anga 'a e tokoni fale koniteina mei he Pule'anga 'o e Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina kiate kinautolu na'a nau uesia 'i he sunamí pe masivesiva ange.

Na'e foaki mai 'a e ngaahi fale koniteina 'e 200 tupu 'e he Lepapulika 'o Siaina, ke tufa ki he ngaahi fāmili na'e uesia 'e he sunami 'i Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua. Ko e 'uhinga 'eni ke nau nofo fakataimi ai, kae langa honau ngaahi fale nofo'anga. Ko e me'apangó ia ko 'ene kei tu'una atu 'i he Uafu ko Vuna, 'a e tokoni ni, pea 'ikai ngata aí ko e hoko 'a e vela 'o maumau ai 'a e konga 'o e koloa ni. Kapau na'e 'ikai ke ngaue'aki 'e he ngaahi fāmili na'e uesia 'e he sunami, pea tufa leva ki he ngaahi fāmili 'oku masivesiva, he te nau fiema'u ke ngaue'aki.

Ko 'ene tu'u he taimi ni, 'e 'ikai ke toe lava ia ke ngaue'aki 'a e konga he kuo popo mo e ta'e'aonga 'a e konga lahi 'o e tokoni. 'Oku 'i ai 'a e konga 'oku kei tuku atu ia 'i he feitu'u 'oku ngali e langa ai 'a e ngaahi fale ki Mango pea mo e 'elia 'o e Tonga *Side School*, 'i Havelu, pea mo e ngaahi feitu'u kehekehe pe.

'Oku maumau leva 'a e tokoni 'ofa pehē. 'Oku ala maumau ai hotau vā mo e Pule'anga 'o e Lepapulika 'o e Kakai 'o Siaina, 'i hono maumau'i pehe'i 'a e tokoni.

Na'e 'i ai tohi fehu'i ki he 'Eiki Minisita ki he Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ngaahi Fakatamaki Fakaenatula, 'Atakai, Feliuliuaki 'a e 'Ea mo Fetu'utaki, fekau'aki mo e tu'unga 'oku 'i ai 'a e ngaahi fale ni, ka na'e 'ikai ke 'i ai ha'ane tali kiai.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu 'unga Fika 45

1. Tohi Fehu'i ki he Potungaue Fakamatala'ea, Ma'u'anga Ivi, Ma'u'anga Fakamatala, Tokangaekina Ngaahi Fakatamaki, 'Atakai, Fetu'utaki, Feliuliuaki 'a e 'Ea, 22 Mē 2023
2. Ngaahi 'ata 'o e ngaahi fale sunami.

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 45

Kalake Tali: Tali

45.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko eni, he kuo 'i ai pe e ngaahi ngāue mo e palani kuo fokotu'u atu kau ki he tokoni ko eni 'a ia 'oku founa pehe ni.

(a) Lolotonga ko eni e fakahoko e langa ki he ngaahi 'api nofo'anga ne maumau he sunami 'i Tongatapu, Ha'apai mo 'Eua, kuo pau ke tomu'a tuku atu e ngaahi tisaini fale ki he tokotaha ha'ana e 'api nofo'anga ke ne fili 'a e tisaini 'oku sai' ia ai. 'Oku mahu'inga ke 'ilo'i ko e ngaahi tisaini ko eni 'oku 'oši kau atu ki ai e tisaini fale 'e 2 (tisaini *IA* mo *IB*), 'a ia ko e tisaini eni 'oku ngaue'aki ki ai e fale koniteina tokoni mei he Pule'anga 'o Siaina.

(b) Ko e tokoni ko ia ki Mango (Tā'anga, 'Eua) na'e fili e tokolahi ki he fale koniteina *IA* mo e *IB*, pea ko 'Ohonua, na'e fili e tokolahi ki he fale piliki tisaini *IA*. 'A ia ko 'ene tu'u he taimi ni, kuo pau ke faka'aonga'i kotoa pe e ngaahi fale tokoni ia, ka 'e 'ikai fakamālohi'i ha taha ia ki he fili mo e tisaini te ne fiema'u, he ko e fili tau'atāina pe ia 'a e tokotaha ha'ana e 'apí pe ma'u 'apí.

45.2 'Oku mahu'inga foki ke fakaha ai pe 'a e palani kuo tanaki mai mo fokotu'utu'u he Pule'anga lolotonga ke kau ai pe he monu'ia ko eni he poloseki langa fale. Kuo 'oši fakapaasi he Kapineti ke hoko atu mo e poloseki langa tokoni ki he kakai masivesiva mo e ngaahi 'api 'oku nau nofo tokolahi. 'Oku kau ai pe mo e fale tisaini koniteina ia he ngaahi palani langa ko eni.

45.3 'Oku fakatefito 'a e fokotu'utu'u ngāue ko eni mei he ola 'o e Tohi Kakai he ta'u 2021 (*National Census 2021*) 'a ia na'e hā mai mei ai 'a e ngaahi 'api (*households*) 'oku nau fu'u masiva 'ango'ango (*extreme poverty*) 'i he fika fakakātoa ko e 'api 'e nima ngeau fitu ngofulu ma valu (578). Ko e ngaahi 'api eni 'oku tu'u lavea ngofua pea 'oku fakakau ai pe kinautolu he peseti 'e 3.1 'o hotau kakai 'oku nau masiva 'ango'ango.

45.4 Ko e palani leva kuo fakapaasi, ko e Tu'utu'uni Ngāue fo'ou ia ma'a e Pule'anga Lolotonga 'o fakahingoa ko e "Tapanikale Ma'a e Masiva" (*Government Affordable Housing Scheme*). 'A ia ko e faka'amú ke fakaa'u atu mo ha fale koniteina ma'a e si'i kakaí ni. 'Oku kau eni ia he tokoni ...

<009>

Taimi: 1205-1210

Kalake Tepile: ... fakahisitōlia mo'oni kuo a'u ki ai hotau fonua ni.

45.5 'Oku 'i ai foki mo e fakakaukau pe palani 'a e Pule'anga 'o fakataumu'a ki he kaha'u, telia na'a toe hoko mai ha ngaahi fakatamaki fakaenatula ki hotau fonua. 'O kapau 'e 'i ai ha toenga mei he ngaahi fale koniteina, ke tauhi e toenga 'o e ngaahi koniteina' ni ke kau he tokateu ki ha uesia tamaki ki he ngaahi 'api nofo'anga he kaha'u vave mai. Ka ko e fakakaukau ni, 'e toki malava ia ke fakahoko kae 'oua leva kuo kakato kotoa e ngaahi tokoni ko eni ki he ngaahi fika kuo 'osi fakapapau'i he taimi ni.

45.6 'Oku mahu'inga foki ke 'ilo e founa hono tokangaekina 'a e ngaahi ngāue ni, 'a ia 'oku fakahoko he taimi tatau pe he lolotonga e langa tokoni 'a hono fakalahi mo fakapapau'i e ngaahi founa 'e hao mo tu'uloa ai e ngaahi fale tokoni ko eni, 'o ka hoko mai ha toe fakatamaki fakaenatula.

Makatu'unga 46 e Fokotu'u

Tokoni Kalake: **Makatu'unga 46:** Ta'etokanga 'a e Pule'anga ki he 'ofa mei he ngaahi fonua muli ki Tonga, 'o 'ikai ke fokotu'u 'a e 'aho fakamanatu 'a e 'ofa mai 'a e kau Tonga 'i muli ki Tonga. 'A ia na'e 'osi fakatokanga'i 'e he Fale Alea pea tuku ki he Pule'anga, ke fai ki ai ha ngāue. Pea fakahoko 'a e 'a'ahi 'a e kau Fale Alea ki he kāinga Tonga 'oku nau 'i he ngaahi fonua muli, 'a ia na'e 'osi fakahā 'e he 'Eiki Palēmia 'e fakahoko.

Na'e tohi mai ki he Fale Alea 'a e kau fakafongā ko e kau Tonga 'oku nau nofo 'i muli, lolotonga 'a e 2022, ke fai mu'a ha ngāue ki he fakafoki 'o 'enau tangata'i fonua Tonga. Na'a nau toe fokotu'u mai ke 'ai mu'a ha 'aho fakamanatu 'o e 'ofa mei muli 'a e kakai Tonga, koe'uhí ko e ta'u kotoa 'oku laka hake 'i he \$400 tupu miliona, 'oku 'ofa mai 'aki 'e he kakai Tonga nofo muli ki he ngaahi fāмили 'i Tonga. 'I he tālānga 'i Fale Alea, 'i he 'aho 24 'Okatopa 2022, na'e loto ai 'a e Pule'angá ke fakahoko ha 'aho pehē 'i Tisema 2022, pea ke lava atu 'a e kau Fakafongá ke nau fe'iloaki mo honau kāinga 'i muli, koe'uhi ko e 'ofa

mo 'enau tokoni mai ki Tonga ni, 'i he lolotonga 'a e Ta'u Fakapa'anga 2022-2023 (Miniti 'o e Fale Alea, 24 'Okatopa, 2022).

'Oku mahu'inga 'aupito 'a e kole ni, ko e tauhi vā, he ko e taimi 'oku hoko ai 'a e faingata'á, 'oku ala nima mai 'a e kakai Tonga nofo muli. 'Oku a'u ki he 'aho ni, 'oku te'eki pē ke fakahoko 'e he Pule'angá ha ngāue ke fakahoko 'a e 'aho 'o e 'ofa mei he kakai muli. 'Oku mole ai 'a e falala mai 'a e kakai Tonga nofo 'i muli ki he Pule'anga pea uestia ai 'a e vā ngāue 'a e kakai 'i muli, pea mo honau ngaahi vahefonua.

'Oku mahu'inga 'a e tauhi vā 'a e Pule'anga ki he kakai muli, neongo 'oku 'ikai ke nau fili 'i Tonga ni, ka 'oku nau 'omai 'a e pa'anga lahi ki he ngaahi fāmili mo e ngaahi kupu fekau'aki ke fakahoko 'aki 'a e langa fakalalakalaka faka'ekonomika mo e fakasosiale. Pea mo to'o ai 'e he Pule'anga 'a 'ene tukuhau, tute mo e ngaahi totongi. 'Oku ta'efe'unga leva ia ke ta'efai ha ngāue ki ha kole pehē mei he kakai Tonga nofo muli.

Ngaahi Fakamo 'oni ki he Makatu'unga Fika 46

Miniti 'o e Fale Alea, 24 Okatopa 2022, peesi 46-51

Tali Palēmia ki he Makatu'unga 46

Kalake Tepile: Tali

46.1 'Oku 'ikai ke mo'oni 'a e makatu'unga ko éni, he 'oku mahu'inga'ia 'a e Pule'anga 'i he tokoni mo e fengae'aki kotoa pe 'a e kakai Tonga 'oku nau nofo 'i he ngaahi fonua 'i tu'apule'anga 'oku fai mai ki Tonga ni 'i he taimi kotoa pe, kae tautautefito ki he taimi 'oku tofanga ai 'a e fonua 'i he ngaahi fakatamaki fakaenatula 'o hangē ko e fakaakeake 'i he hili 'a e puna 'a e mo'ungaafi Hunga Tonga Hunga Ha'apai pea mo e hake 'a e peaukula.

46.2 'Oku tokanga foki 'a e Pule'anga ke mahino 'oku fakafaingofua'ia 'a e ngaahi sevesi ki he kakai Tonga 'i muli. 'Oku kau heni 'a e fokotu'u 'o e ongo misini paaki ki he paasipooti Tonga 'i he 'Ofisi Konisela 'i Nu'usila 'i he māhina ko Sepitema 'o e 2022, pea 'i he 'Ofisi 'o e Konisela Seniale 'i *San Francisco* 'Amelika 'i he māhina ko 'Aokosi 'o e ta'u ni. 'Oku makatu'unga eni ke fakafaingofua 'a e ma'u 'a engaahi paasipooti Tonga kae 'oua 'e toe feinga mai hotau kakai Tonga ki Tonga ni. 'Oku hokohoko atu 'a e fengae'aki 'a e Va'a Ngāue ki Muli ki he ngaahi kole liliu kakai Tonga pea 'oku fakafuakava'ia 'a e tokolahi he ta'u kotoa pe.

46.3 'Oku toe mahu'inga'ia 'a e Pule'anga ke hoko atu 'a e feohi māfana, fetokoni'aki, mo hono ako'i 'o e to'utangata ki he tukufakaholo. Pea ko e taha ...

<010>

Taimi: 1210-1215

Kalake Tepile: ‘eni e tefito’i ngāue e ngaahi ‘ofisi fakakonisele ‘i muli, ‘a ia ko hono tokangaekina hotau kāinga Tonga i muli. ikai ke ngata ai, ka oku toe kau pe éni i he ngafa ngāue ‘a e ‘Ofisi fakafongga Talafekaulahi mo ‘Amipasitoa ‘i muli.

46.4 Ko e ngaahi misiona é ni’ihi kuo ‘osi fai ‘enau polokalama "Aho é Tonga" [Tonga Day], pea na’e lava atu e ‘Eiki Palēmia ‘i he ta’u kuo ‘osi ki he ‘Aho ‘a Pilitania, pea ma’u e faingamalie ke fakamālō ki he kāinga Tonga ne tokoni mai ‘i he hili 'a e pā e mo’ungaafi HTHH mo e sunami ‘o e ‘aho 15 Sanuali. Na’e toe lava foki mo e fakataha mo e fakafongga 6 e Pule’anga Pilitania ‘i he kaveinga tatau. Na’e toki fakahoko mo e ‘Aho Tonga ‘i *Pittsburg* ‘i Amelika ‘i he māhina kuo ‘osi ‘i he taimi tatau ‘oku kei fakahoko ‘a e ngāue ki ha ‘Aho Tonga ‘i *Utah*, Amelika.

46.5 ‘Oku toe fai foki ‘a e faingamalie ke fakahoko ‘a e feohi mo e fakamālō ki he kāinga Tonga ‘i muli, ‘i he folau atu ‘a e Palēmia mo e Hou’eiki Minisita, kae ‘uma’ā ‘a e kau Fakafongga Falealea ki ha fakataha, pe ko e feohi’anga fakalotu mo e komiuniti Tonga ‘i muli. Na’e fakahoko ‘a e fakamālō ‘a e ‘Eiki Palēmia ki he kau Tonga ‘i ‘Aokalani hono uta mai e koniteina ‘e 99 ke tokonia ‘a e ngaahi fāmili i Tonga ni. Na’e toe fakahoko foki mo e fakamālō ki he tangata pisinisi ‘i Nu’usila, na’a ne uta mai a e ngaahi koniteina me’akai ma’a e fānau, ngaahi vaka, mo e misini tulekitoa (*tractors*). Na’e lava foki ‘o fakahoko ‘a e fakamālō ‘a e ‘Eiki Palemia ki he kau Tonga ‘i Aositelēlia, kae ‘uma’ā ‘a e Pule’anga ‘Aositelēlia ki he’enau ngaahi tokoni, Na’e toe fakahoko mo e fakamālō ki he kau Tonga ‘i ‘Amelika.

46.6 ‘I he hili ‘a e pā ‘a e mo’ungaafi mo e sunami ‘i he 15 Sanuali 2022, na’e ngāue ‘a e ngaahi misiona ‘i muli, Nu’usila, ‘Aositelēlia, Pilitania, Niu’ioke, Hauai’i, *San Francisco*, Siapani, Siaina mo *UAE* mo e kau fakafongga ‘o e pule’anga, kae ‘uma’ā e kāinga Tonga mo e ngaahi kominiuti fakakaume’a ‘a Tonga, ke lava ‘o fakaa’u tonu mai ‘a ‘enau ‘ofa ki honau ngaahi fāmili ‘i Tonga ni. Pea lava lelei ‘a e ngaahi koniteina ‘e 99 mei Nu’usila, kae ‘uma’a ‘a e ngaahi koniteina mei ‘Aositelēlia mo Amelika, ‘o fakauta mai ai ‘a e ngaahi ‘ofa ta’etotongi, ‘i he fie tokoni ‘a e ngaahi kautaha vaká. Na’e fakahounga’i ‘e he Pule’anga ‘a e ngaahi ‘ofa ko éni ‘aki ‘a hono faka’atā ke ‘ikai ke tute ‘a e ngaahi utá, kae ‘uma’ā ‘a e ngaahi tokoni ke tufaki ‘a e ngaahi koloa ‘e ni’ihi, tautautefito ‘i he taimi na’e fakahoko ai ‘a e fakatapu ‘i he Koviti-1 9.

46.7 Na'e toe fakahoko foki 'e he ngaahi 'ofisi ko éni 'o toe tãnaki 'a e seniti 'ofa mei he ngaahi pule'angá kae 'uma'ã 'a e ni'ihi kehe, ke tokoni ki he polokalama langa.

46.8 'I he 'aho 13 'o Sanuali 2023, na'e fakahoko 'a e Polokalama ke faka'ilonga'i 'a e ta'u taha mei he pã 'a e mo'ungaafi HTHH mo e sunamí, pea faka'atã ki he ngaahi potungaue 'a e pule'anga; ngaahi 'ofisi misiona 'i Tonga ni, kae 'uma'ã 'a e ngaahi kautaha fakavaha'apule'anga, mo e kautaha 'i tu'a he pule'anga ke nau kau. Pea fai 'a e faingamalie ke fakahoko ha toe fakamãlõ loto hounga kiate kinautolu ne nau tokoni mai ki Tonga ni. Na'e toe fakahoko foki 'a e polokalama lotu fakafeta'i he Sapate 15 Sanuali 2023 'i he ngaahi siasi 'i Tonga ni.

46.9 Fekau'aki mo e 'Aho Tonga ne fokotu'u 'i Falealea, 'oku kei 'atã lelei pē ke fakahoko 'a e 'a'ahi ko éni. Ko e founga 'e lava ke fakahoko 'akí, ko e femahino'aki 'a e Falealeá mo e Pule'anga ki he 'aho mo e feitu'u 'e fakahoko ai 'a e Polokalama ni, pea 'e fakahoko ha fengae'aki vãofi mo e 'Ofisi misiona Tonga 'i muli, ki hono fakahoko e polokalama ni.

Fakamo'oni

- i. Pepa Fakamo 'oni — Ongoongo Tukuatu: Faka 'ilonga'i Ta'u 'e Taha 'a e Fakatamaki Hunga Tonga- Hunga Ha 'apai (HTHH) — 15 'o Sanuali, 2023.
- ii. Ongoongo Tukuatu fekau 'aki mo e Misini Paaki Paasipooti fo 'ou 'i 'Okalani mei he Potungaue ki Muli 'o e 'aho 31 'o 'Aokosi 2022

Hou'eiki Mēmipa na'e fakamo'oni ki he Fokotu'u 7B/2023

Tokoni Kalake: FOKOTU'U KE FAKAHOKO HA PĀLOTI KE FAKAMĀLŌLOO'I 'A E PALĒMIA

HINGOA 'O E HOU'EIKI

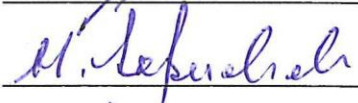
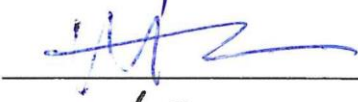

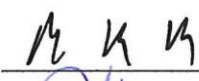
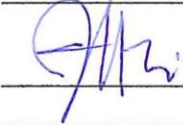

MEMIPA

'AHO NA'E

FAKAMO'ONI

FAKAMO'ONI

HINGOA AI

1. Hon. 'Uhilamoelangi Fasi		14/06/2023
2. Hon. Mateni Tapueluelu		14/06/2023
3. Hon. 'Aisake Valu Eke		14/6/2023
4. Hon. Taniela Fusimalohi		14/6/2023
5. Hon. Mo'ale Finau		14/6/2023
6. Hon. Paula Piveni Piukala		14/06/2023
7. Hon. Vatau Hui		14/06/2023
8. Lord Kalaniuvalu Fotofili		
9. Lord Tu'ilakepa		
8 10 . Lord Tu'ivakano		14/6/'23
9 11 . Lord Nuku		14/6/27
10. Kapeli Lanumata		16/8/2023

<002>

Taimi: 1215-1220

'Eiki Sea: Hou'eiki ko 'ene kakato ia hono lau 'a e Fokotu'u ke pāloti'i ke fakamālōlō'i 'a e Palēmia, pehē foki ki he tali mei he 'Eiki Palēmia. Kole atu ke tau fak'ilonga'i 'a e kau lau tohi 'i he 'aneafi pea mo e 'aho ní 'aki ha'amou faka'apa'apa pē, tau pasipasi'i pē 'etau kau lau.

(Na'e kau kātōa 'a e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga 'i hono faka'apa'apa'i 'a e kau ngāue na'a nau fakahoko 'a e ngāue mamafa ki hono lau 'o e Tohi Fokotu'u ke fakamālōlō'i 'a e 'Eiki Palēmia, pea pehē foki ki he tali pea mei he 'Eiki Palēmia, 'aki 'a e pasipasi'i 'a e kau lau, pea ko e lava ia 'a e 'aho kakato 'e I mo e kongā 'aho ki he 'aho ni., hono lau)

'Eiki Sea: Pea 'oku tonu 'aupito 'etau tauhi taimi Hou'eiki, ko 'ene hoko mālie eni 'a e 12, te u toloi 'a e Fale ke tau toki hoko atu 'i he 2.

(Toloi ki he 2 efiāfi).

<005>

Taimi: 1415-1420

Sātinī Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie lelei ki he ho’ata ni Hou’eiki ko e hoko atu e feme’a’aki ‘etau ‘asenita fika 4 ‘i he ‘etau ‘asenita ‘a ia kuo lava ‘o fakakakato hono lau ‘a e Fokotu’u Fika 7B/2023 pehē foki ki he Tohi Tali ‘a e ‘Eiki Palēmīa. Ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ni Hou’eiki ‘oku ‘osi lau ‘a e fokotu’ú pea ‘oku faingamālie leva he taimi ni ke ‘i ai ha’amou toe me’a fekau’aki pea mo e fokotu’u ko eni ‘etau ‘asenita, ‘Eiki Palēmīa me’a mai.

Fokotu’u Palēmīa ke pālōti’i Fokotu’u 7B/2023

‘Eiki Palēmīa: Mālō Sea mālō e ma’u faingamālié. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea tapu pea mo e Hou’eiki Mēmīpa ‘o e Fale Alea tapu mo e kau fakaafe kotoa pē. ‘Eiki Sea hangē pe ‘oku ke mea’i na’e ‘osi ‘omai ‘a e tohi tangi ko ia ke fakamālōlō’i ‘a e motu’a ni pea na’e ‘oatu ai ‘a e tali mei he Pule’anga ki heni pea ko e faka’amu pe ia Sea kapau ‘oku fe’unga ia ke fai ai ha fuatautau ‘a e kau Mēmīpá ke fai ai ha’anau tu’utu’uni tau’atāina ke nau pālōti ki he tu’unga ‘o e tohi ko eni ‘a e pālōti ke fakamālōlō’i. Pea ko e fokotu’u atú ia Sea ke tau pālōti pea ‘i he fokotu’u ko eni na’e ‘omai ‘e he Fakafofonga Tongatapu 5 ka tau ‘unu atu ā ‘etau langa fonuá. Mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku ‘i ai ha pou pou ki he fokotu’u ‘a e ‘Eiki Palēmīa? ‘Oku ‘i ai ‘a e pou pou ki ai. Tongatapu 7.

Kole ke faka’atā ‘a e fakamalanga he Fokotu’u 7B/2023

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea tapu mo e kau Mēmīpá. Ko u kole pe ki he Sea ke faka’atā pe ke fai ha fakamalanga fakama’ala’ala mahu’inga ki he motu’a ni faitu’utu’uni ‘a e Mēmīpa e Fale ni tataki’aki e maama, mahino. Lahi hono tālanga’i e hala fononga e fonua he’aki he ngaahi me’a kehekehe, ka ko u tui Sea ko e melino ma’uma’uluta, tu’uloa ‘a e langa fonua fai he Fale ni fakamamafa ia fakatefito ia he maama tālanga’i he funga tēpile ‘i he Fale ni mālō Sea.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku mahino mei he fakamalanga ‘a Tongatapu 7 ‘oku ‘ikai ke pou pou ia ki he fokotu’u ‘omai mei he ‘Eiki Palēmīa kapau ‘oku toe ‘i ai ha pou pou pe tānaki mai ki he ‘isiū ko eni, te u kole pe ke tau pālōti’i e fokotu’u. Kole atu ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia ‘oku loto ke tau tali ‘a e fokotu’u mei he ‘Eiki Palēmīa.

Mateni Tapueluelu: Sea.

‘Eiki Sea: Tongatapu 4 me’a mai.

Kole Tongatapu 4 ha taimi pau ke fakaa’u mai le’o ni’ihi hoha’a fekau’aki mo e Fokotu’u 7B/2023

Mateni Tapueluelu: Tapu mo e Feitu’u na Sea kae pehē ki he ‘Eiki Palēmīa mo e Hou’eiki Mēmīpa ‘a e Fale Alea kae ‘uma’ā ‘a e kau fakaafe ‘oku me’a ‘i ho Fale Sea. Sea ko e kole pe mu’a Sea ki he Feitu’u na pe ‘e laumālie lelei pē ‘a e ‘Eiki Palēmīa kae tuku

mai mu'a ha ki'i taimi Sea ke 'oatu ai 'a e le'o 'o e mātu'a ko ē 'oku nau loto ke fai ha fakama'ala'ala. Lau pe Sea e Feitu'u na 'omai ha fo'i taimi pau koloa pe 'oku 'i ai ha taimi ke fakahoko e fakama'ala'ala ko eni Sea pea hangē ko ia ko e tu'utu'uni ko e tipeiti 'oku fakahoko 'i he Fale Alea, fai fakatatau pe ia ki he tipeiti tu'utu'uni tipeiti. Pea 'oku pule ai 'a e Feitu'u na kapau 'oku pehē he Feitu'u na kuo ma'ala'ala ha 'asenita pe 'isiu, 'oku 'atā ia ki he Feitu'u na ke pālōti. Koloa ke lave ai 'a e mātu'a na'a nau ō mai 'o kole mai Sea ki he Fakafofonga Tongatapu 5 ha faingamālie ke fakahoko atu ke nau fakahoko ā 'enau fakama'ala'ala Sea.

Ko e motu'a ni ia 'oku 'ikai ke u toe loto au ke u fakahoha'asi lōloa e Fale ni. 'Oku ou faka'apa'apa'i 'a e kole 'a e ni'ihi ko eni Sea ke fakahoko atu honau le'o. Pea ko e kole pe ia Sea pālōti 'a e Feitu'u na pea 'e pule leva 'a e pālōti. Ka ko u kole ke takitaki mai mo e Feitu'u na 'a e ngāue na'a 'i ai ha ki'i faingamālie ke nau ki'i lave ai pule pe Feitu'u na ki he taimi Sea. Ko e kole pē ke laumālie lelei ki ai 'a e 'Eiki Palēmia mālō Sea.

'Eiki Palēmia: Sea mālō ki'i faingamālie ko eni kātaki pe he tu'u tu'o ua haké, hangē pe ko e feme'a'aki pea mo e Fakafofonga na'a ne 'omai 'a e tohi ko eni ke fakamālōlō'i 'a e motu'a ni, mau kei tangane'ia 'i he'ene laumālie lelei ko e 'uhingá ke tau 'unu atu ā ...

<007>

Taimi: 1420-1425

'Eiki Palēmia : ...he kuo 'omai 'a e me'a na'e 'ikai ke fai ki ai 'a e fiemālié pea 'oatu 'a e tali pea tau vakai'i tau'atāina ā hotau laumālie pē ko e hā 'etau vouti te tau fai. Pea ko u fie fakamālō ai pē au ki Tongatapu 5 pea ko e 'uhinga ia ko ē 'a e fokotu'u atu ko eni Sea pea mo e pou pou ke pālōti ka tau hoko atu ki he pālōti 'o e tohi na'e 'omai. Mālō Sea.

'Eiki Sea : Tongatapu 8.

Kole Tongatapu 8 ki he Palēmia 'ikai maumau ha fakamalanga 'i he Fokotu'u kae fiemālie ngaahi lotó

Vaea Taione : Tapu mo e Sea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Sea, 'aho eni ia ko e 'aho mahu'inga, 'aho eni ia e fakalelei mo e toe vakavakai'i 'ilo'i pē Feitu'u ni ia Sea kole ki he 'Eiki Palēmia, 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e maumau kae 'osi e loto e taha kotoa pē 'i ho Fale 'i he 'aho ni 'oku tau'atāina hono lotó. Me'a pē ia 'a e 'Eiki Palēmia. Mālō.

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele Fika 1 'o Ha'apai.

Tui kuo fe'unga pē tukuaki'i mo e tali kuo lau fekau'aki mo e Fokotu'u 7B/2023

Lord Tu'iha'angana : Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea pea tapu mo e 'Eiki Palēmia mo e Fale Alea 'o Tonga pea tapu ki he kau Fakafofonga muli 'oku nau me'a heni he 'aho ni mo e kau fakaafe mei he kakai 'o e fonua 'oku nau me'a heni Sea 'i he mahu'inga'ia 'i he kaveinga mamafa ko ia na'e fai 'a e feme'a'aki ki ai 'a e Fale Alea 'o Tonga. 'Eiki Sea, 'oku mahino foki ko 'eku tu'u pē 'a'aku 'o lave pē ko e hā 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'ú na

pea hangē ko ia ‘oku mahino. ‘Oku ‘omai ‘a e fokotu’u ke fakahoko leva ‘a e fakahā loto ‘a e Falé ki he fokotu’u ke fakamālōloo’i ‘a e 'Eiki Palēmia pea na’e ‘osi ‘omai mo e tali.

‘I he natula ‘o e me’a pehé ni ‘i he kuohili 'Eiki Sea ‘oku mahino pē. Na’e toutou fakahoko foki ‘a e fa’ahinga fakahā loto ko ení talu e kamata mai ‘a e, pea na’e mahino pē na’e toutou fai hono liliu mai liliu mai ‘a e founa ngāue fekau’aki mo e ngaahi ngāue pehé ni fekau’aki mo e ngaahi fokotu’u mahu’inga pehé ni ke tukuhifo ‘a e Taki e Pule'anga. Pea a’u mai eni ki he Pule'anga lolotonga ‘oku toe ‘omai pē ke tau toe fou he me’a tatau.

Pea hangē ko ia kuo fai ki ai e, kuo ‘osi hono lau e ngaahi makatu'unga mo e ngaahi ‘uhinga pea ‘omai mo e tali mei he Pule'anga pea ko eni tau a’u mai eni 'Eiki Sea ki he fakahoko ke fai ha fakahā loto. Kae kehe ko ‘eku fie lave pē ‘a e motu’a ni 'Eiki Sea ia he ko eni ‘oku ‘omai e fokotu’u ke mahino ‘a e fa’ahinga natula ‘o e fa’ahinga fokotu’u pehé ni. Pea ‘oku mahino pē ia ‘oku ou faka'apa'apa pē au ia kapau ‘e tu'utu'uni ‘a e Feitu’ú na ‘oku ai ha fa’ahinga ‘oku fie fakahā honau loto ‘i he fekau’aki mo e kaveinga ni. Ka ‘oku mahino 'Eiki Sea ko e tu’unga ko eni ‘oku ‘i ai ‘a e, he ko e fokotu’u pea na’e ‘omai mo e ngaahi makatu'unga ki ai hangē pē ko eni kuo me’a ki ai ‘a e hou'eiki pea mo e kakai e fonua he ‘aneafi pea mo e ‘aho ni. Kuo ‘osi ‘omai e ngaahi makatu'ungá pea ‘oku ‘omai mo e tali. Pea ko e meimei hangatonu mai ‘a e ngaahi me’a pehé ni kia tautolu ko eni Hou'eiki Mēmipa ke fai’aki hangē ko e me’a ‘oku ‘ohake ke fai’aki ‘etau fuatautau.

‘Oku mahino pē ‘e ‘ikai ke fu’u hangē eni ko ha ngaahi ‘asenita ke tau tipeiti’i ke a’u ki hono mo’oni ‘o e fo’i mo’oni’i me’a ‘o e ngaahi me’a ko ení. Ko eni kuo ‘osi ‘omai mo e ngaahi ‘uhinga pea ‘oku ‘omai mo e tali mei he Pule'anga. Pea ko u tui au ia ki he fakakaukau ‘a e motu’a ni kuo fe’unga ‘a e ngaahi ‘a eni na’e lau ko eni ‘aneafi mo e ‘aho ni ke fai ai ‘a e fakamaau ‘a ha Mēmipa ‘i he Fale Alea ni.

Kae kehe, ‘i he taimi tatau ‘oku hangē ko eni ‘oku me’a atu ‘aki ‘a e Hou'eiki ‘oku nau toe fiema’u pē ke nau me’a. Hangē pē ko e angamaheni ‘o e ngaahi me’a ko eni ‘i he, na’a ku lave ki ai hono tuku’au mai he kuohili pea tau lilililiu mai mo ‘etau ngaahi Tu'utu'uni. Pea ko u tu’u pē au 'Eiki Sea he’eku mahino he ka tau fakalele eni fakatatau... Kātaki pē Sea he te ke toki fai tu'utu'uni koe ia ka ko e anga pē ia ‘eku, ke fakatatau ki he’etau fa’a angamaheni hono fakalele ‘o e feme’a’aki ‘a e Fale Alea ke tipeiti’i ke a’u ki he hā mei he 1 - 46 ‘oku ou tui Sea ‘oku ‘osi, ko e natula ia ‘o e fa’ahinga me’a ko eni ko e ‘omai pē makatu'unga ko ē pea ‘omai mo e tali ke fakafuatautau ai ‘etau lī atu e lula fua ‘a e Mēmipa ko e hā ‘a e mamafa ‘o e tukuaki’i pea ‘omai mo e tali ke hifo ai ‘a e 'Eiki Palēmia mei hono lakanga. Ko ia 'Eiki Sea pea ko e hā pē ha’o tu'utu'uni pou pou pē au ia kapau ‘oku ai ha Hou'eiki. Ka ko e natula ‘o e hangē pē ko eni ‘oku tau.. Ko e ngaahi makatu'unga ...

<008>

Taimi: 1425-1435

Lord Tu'iha'angana: ... ē ‘oku ‘omai mei he fokotu’u pea ko e tali ē ko ‘ete ‘a ia ko ‘enau ‘oange pē ha’anau faingamālie hangē ko e me’a ko eni na’e ‘omai mei he Tongatapu Fika 4 ke ‘omai ha’anau toe pou pou pē ‘oku te pou pou ki he fokotu’u mo e ngaahi makatu’unga ko ia. Pē ‘oku te pou pou ‘a ena ko ē ‘e lava pē ‘o pule’i ‘aki ‘e he Feitu'u na ki ha Hou’eiki ‘oku nau fiema’u ke nau me’a ‘i he kaveinga ni ko ‘enau pou pou pē ki he tafa’aki ko e faka, toe fakamālohi pē. Pe ko e toe fakapou pou ke langomaki ki he ngaahi poini kuo ‘osi ‘omai ka ko u tui 'Eiki Sea ko e ngaahi makatu’unga ē ‘oku ‘omai pea ko e

tali ē kuo ‘osi ‘omai pea hangē ko e fokotu’ú ‘oku malava pē ia kuo ‘osi fakapotopoto pē ia ke fai ai e faitu’utu’uni ‘a e Mēmipa.

Pea kapau ‘oku toe pehē pē ke ‘oange ha faingamālie pē ko e hā pē tu’utu’uni ‘a e ‘a e Feitu’u na ‘Eiki Sea ka ko ‘eku ki’i lave pē ‘a’aku ke tukuange mu’a eni mo natula ‘o e ngaahi me’a ko eni pea ko u tui kia au ia ko e ko e ngaahi makatu’unga mo e talí kuo ‘osi fe’unga pē ia ki he motu’a ni ke u lī ai ‘eku fuá pē ko e hā ‘a e ‘a e pauni ‘o e mamafa he ‘oku mahino ‘aupito ‘a e ngaahi makatu’unga na’e ‘ō mai. Mo’oni he na’e ‘osi fai e feme’a’aki ki he me’a lahi pea hangē ko e tali ke fai ai ha faitu’utu’uni. Kae fai ‘aki pē ha me’a ‘a e Feitu’una Sea ka ko ‘eku tu’u pē ‘a’aku e motu’a ni ia ‘o, pea kapau ‘oku te’eki ke ‘oange ha faingamālie pule’i atu ha taimi ‘oange ha miniti ke fakahā ‘e ha Fakafofonga ‘ene tui mo ‘ene toe pou pou ki he faha’i ‘oku tui ki ai pea tuku atu pē ia ki he Feitu’u na ka ko ‘eku ki’i lave atu pē ‘a’aku ki he ki’i tafa’aki ko ē tuku’au mai ‘a e ngaahi ‘a e kaveinga ko eni mei he’etau kamata mai he liliu fakapolitikale mālō Sea.

Eiki Sea: Tongatapu 4.

Tokanga ki he kupu 84(f) (3)

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē he he fakahoha’asi e Feitu’u na ka ko e kimu’a pea fokotu’u ki he Feitu’u na Sea ko e ko e kole pē ko e ‘uhingá ko ‘etau tu’utu’uni Sea kupu 84 (f) kupu (3) ‘a ia ‘oku ne fakahoko mai

“ko e founa ki hono alea’i ‘o ha fokotu’u ki ha pālōti fakamālōlo’i ‘o e Palēmia kuo pau ke fakahoko ia ‘o fakatatau mo e ngaahi tu’utu’uni ’o e alea ‘oku hā ‘i he kongā 4 vahe 3 ‘o e ngaahi tu’utu’uni.”

Pea ‘i he kongā ko ia Sea kongā 3 ngaahi tu’utu’uni ‘o e alea kupu 36 ko e Mēmipa kotoa pē ‘oku ne fie lea (a) pea ‘oku fakahoko mai leva. Kuo pau ke ne tu’u ki ‘olunga pea hokohoko atu ai Sea ‘a ia ‘oku *assume* he tu’utu’uni ia ‘oku ‘atā ki he kau Mēmipa ke nau lea ‘i ha *motion* ko e *motion* foki ia Sea. Fokotu’u. Ko u kau au ‘i he’eku ongo’i pē ia ‘a emotu’a ni fakafō’ituitui kuo matala ‘a e kavenga ia ka ko u faka’apa’apa’i ‘a e ni’ihi e kau Fakafofonga ‘oku nau kei fie me’a ke fakahoko mai honau vaka fakafō’ituitui Sea. ‘UHINGA pē ia ‘oku fai atu ai ‘a e kolé ka ‘oku ‘i he Feitu’u na Sea ‘o fakatatau pē ki he tu’utu’uni kapau ‘oku pehē he Feitu’u na kuo matala pea mahino ho ‘asenita pea ‘oku ‘atā leva ke pālōti ko e ‘uhinga ia e tautapa atu Sea ha ki’i faingamālie mālō ‘aupito Sea.

Tui Palēmia ke nga’unu ā kimu’a ngāue Fale Alea

Eiki Palēmia: Sea kole mu’a ha ki’i fo’i faingamālie ko e ‘uhinga ko e motu’a ni na’a ne fokotu’u atú. Tapu mo e Feitu’u na tapu mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea hangē pē ko ia ko ē ‘etau fakataha lelei na’e fai ‘aneho’atā pea mo e tokotaha na’a ne fakahū mai ‘a e tohi tangí ‘a e Fakafofonga ko ē mei he Tongatapu 5. Pea na’e ‘i ai ai ‘a e māfana ko e ‘uhingá na’a tau ‘i ai ‘a e felotoi ke tau ‘unu atu kimu’a pea ko e kātoa e ngaahi me’a pea na’e ‘oatu e tali pē te ke tali pē ‘ikai fua tautau ‘e koe hangē ko e me’a ‘a e Hou’eiki. Ka ko e fakamāfana ‘a e ‘a e fakataha ko ē na’e fai ‘aneho’atā ‘oku ‘i ai e felotoi neongo ‘oku ‘i ai e kehekehe ‘i he ngaahi fakakaukau ‘i he hangē ko e tukuaki na’e fai mo e talí. Ka ‘oku mahalo kuo taimi ke tau ‘unu atu Sea ‘ikai ko ha taimi eni ke tau toe hokohoko atu ai ‘a ‘etau pehē ‘a e, ‘ikai ke toe liliu ‘a e ngaahi tukuaki ia ‘oku ‘omai ‘e ‘ikai ke toe liliu e ngaahi tali ia ‘oku ‘oatu. Pea ko e, ka ‘oku ‘osi mateuteu pē pea mo e kau Mēmipa ia ‘i he

tafa’aki ni Sea ke fai ha malanga ka nau kole atu pē ki ai ka nautolu ‘i he lelei fakalukufua tuku ā ke fua tautau heni e kau Mēmipa tatau pē pea mo e kakai he ‘oku nau ‘osi fanongo kotoa mai pē ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

‘Eiki Palēmia: ... ki he ngaahi feme’a’aki ‘omai ‘a e tu’uaki mo e ngaahi tali na’e ‘oatú. Ko u tui ko e lelei taha fakalukufua ia ki Fale Aleá ni pea ko e lelei taha fakaulukufua ia ma’a Tongá ni. ‘A ia ‘oku kei tu’u pe fokotu’u atú mo e poupou ko ení ke tau pāloti ke hoko atu ki he pālotí, mālō Sea.

Fakama’ala’ala Sea he kupu 36 & 45 e Tu’utu’uni

‘Eiki Sea: Mālō Hou’eiki, ‘oku mahino e poini ia ko eni ‘a e ‘Eiki Palēmiá mo ‘ene faka’uhingá ko u fie tali pe me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a Tongatapu 4 fekau’aki pea mo e kupu 36. ‘Oku ‘ikai ke maumau e kupu 36 ia. He ‘oku ‘uhinga e kupu 36 ia ke faka’atā ke mou me’a hake hangē ko eni ‘oku mou fakahoko he taimi ní. Ke mou me’a ki ‘olunga he taimi ko ē ‘oku fai ai ha’amou me’a ‘i Fale Alea ke fakangatangata pē e taimi ko ē ‘oku mou lea ai ki he miniti ‘e 10.

Ko e me’a ia ‘oku ‘uhinga ki ai ‘a e vahe 3, ko e kongá ko ē ‘oku tonu ke mou me’a ki aí ‘oku fekau’aki mo e fokotu’u e ‘Eiki Palēmiá ‘oku lolotonga poupou’í ‘oku ‘i he kupu 45 ia ‘etau Tu’utu’uní. Kole atu pē ki he Kalaké ke ‘ohake ke me’a ki ai e Hou’eiki Mēmipá. Ngaahi ‘uhinga ki ha Mēmipa ke lea, ‘oku ngofua ki ha Mēmipa ke lea;

(a) Ki ha fehu’i kuo ‘omi ki he Fale Aleá

Ko e fokotu’u ko eni kuo ‘osi hono laú mo ‘ene talí ‘oku lolotonga ‘i he ‘Asenita e Fale Aleá ‘a e fehu’i pe te tau tali pe ‘ikai ‘i he pālotí. Ko e me’a ia ‘oku hā ki ai ‘a e kupu 45, “**a ia ‘oku ngofua ki ha Mēmipa ke lea**” ki he fehu’i ko ē paloti, ‘a ē ‘oku lolotonga ‘i he’etau ‘Asenitá he taimi ní. ‘A ia ko e kupu ko ení ‘okú ne hanga ‘o faka’atā ke mou me’a fekau’aki pea mo e fokotu’ú.

Ko e me’a ko eni ‘oku fokotu’u mai meí he ‘Eiki Palēmiá ‘oku fe’unga pē ‘a e fu’u taimi lahi kuo tau ‘osi fanongoa hono lau ‘a e fokotu’u pea mo e tali, ‘osi mahino pe ia ‘i homou fuatautaú te mou fakahā leva ‘i he pālotí. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku tau talanoa ki ai he taimi ní ‘i he’etau feme’a’akí. Ko e founga ngāue ko ē ke tau hoko atu ki aí, mahino pē ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau fie fakama’ala’ala ‘a e ‘uhinga te nau fili ai ki hē ‘i he taimi ko ē ‘oku fakahoko ai e pālotí. Pea ‘oku ‘i ai e ni’ihi ‘oku nau ‘osi teuteu’i ‘enau ngaahi malanga ka ‘oku ‘osi mahino ia.

Ka ko ‘ene tu’u ko ē he taimi ní ‘oku ‘i ai e fokotu’u ke ‘oua toe fai ha malanga ka tau hangatonu pe ki he pālotí tokua ‘oku ‘osi mahino mo melie e fo’i ‘isiu ko ení. ‘A ia ko e me’a ia ‘oku lolotonga fai ki ai e tālangá Hou’eiki. Ko e fehu’i pe te tau pāloti, ko eni kuo ‘osi poupou’i e pālotí pea fakatatau ki he’etau Tohi Tu’utu’uní ko e fokotu’u ko iá ‘oku pau ke tau pālotí’i tukukehe kapau ‘oku fakafoki. Tongatapu 7.

Kole Tongatapu 7 ki he Palēmia ke alea'i ke maama e fokotu'ú

Paula Piveni Piukala: Sea tapu mo e Sea, 'oku ou faka'apa'apa pe ki he fokotu'u 'a e Palēmiá ka ko e 'isiu mafatukituki eni Sea. 'E mo'oni 'aupito pe 'a e ngaahi tukuaki'í mo e ngaahi talí ka 'oku 'i ai e ngaahi me'a Sea ko u faka'amu au e motu'á ni ia ke fakama'ala'ala. 'Aki pe 'a e 'uhinga 'oku ou kei mahu'inga'ia pe ke tataki 'aki e faitu'utu'uni e kau Mēmipá 'o 'ikai fai'aki 'enau ongó kae fai'aki e maama mei honau 'atamaí. Koe'uhi ko e mafatukituki e fatongia ko eni Sea 'oku ou kole ki he Palēmiá ke loto ma'ulalo pē, tukuange mu'a e faingamālie 'a e tu'unga mātua ko eni ke tau talanoa'i 'a e halafononga 'a e fonuá ni he 'oku 'ikai ko ha ki'i me'a si'isi'i eni Sea.

Sea ko u fo'ou ki he 'ātakai ko eni mo e fo'i mangafā ko eni. Ka ko u tui pē 'oku 'ikai ke u tui ko 'etau 'i hení ko 'etau pāloti ko ha'atau tui ki ha faha'i pe ko ha faha'i. 'Oku 'i ai e ui ia 'oku mā'olunga ange Sea pea 'oku mahu'inga ia ke tataki 'aki ia e maamá. Ko e ui pe 'oku tau tui ke pule'i lelei fakatatau ki he Konisitūtoné 'a e tukuha e fonuá ni *or otherwise*. 'Ikai ko ha me'a eni ia ko e me'a 'a e tēpile ko ē pe ko e me'a 'a e tēpile ko eni. Me'a eni 'a e fu'u Falé ni fakalukufua he ko e mala'ia mo e monū'ia 'a e fonuá ni 'e makatu'unga pe ia he faitu'utu'uni taha mātē pē, Tō Folofola ia 'a e 'Uluaki Fā.

Pea 'oku mahu'inga'ia ke tau tālanga, tau tālanga he maama, lahi pē e ngaahi me'a 'oku ou fakatokanga'i he ngaahi tali fehu'í 'okú na kauhala kehekehe mo e tukuaki'í. Ka koe'uhi ko 'eku mahu'inga'ia he maamá ...

<010>

Taimi: 1440-1445

Paula Piveni Piukala: Maama fakataha 'a e kakaí, maama fakataha 'a e tēpile ko eni, maama fakataha mo e tēpile e Hou'eikí, 'oku ou kole ai ke 'omai ha faingamālie ke tau hokohoko atu hono talanga'i. 'Oku 'i ai pē fanga ki'i fakalelei fanga ki'i tānaki pē 'oku ou loto ke fakama'ala'ala. Pea te u toki ongo'i leva 'oku ma'a hoku nimá Sea. Kae lolotonga kapau te tau vouti 'oku te'eki ke talanga'i e ngaahi 'isiu ko eni Sea, te tau manusinusi ai pē pea he 'ikai ke tau lava 'o fokotu'utu'u lelei ha fa'ahinga fa'unga mo ha hoko atu 'e fiemālie ai 'Ene 'Afió, fiemālie ai e Hou'eikí, fiemālie ai e kakai e fonuá. Mālō Sea.

Tokanga ki he totonu 'a e Mēmipa ke tipeiti fakatatau ki he kupu 62 Konisitūtone

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē. Fakamolemole pē Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'a e Fale Aleá 'i he toutou fakahoha'así Sea. Ka ko u faka'amu pē au Sea ko hono 'uhingá ke tonu mu'a 'a e founa ngāué he ko e fokotu'u faka-Konisitūtone eni. Pea ko e fakatatau ki he kupu 62 ko ē Konisitūtoné 'oku fakahoko mai ia ai 'oku tu'utu'uni ia ke alea'i 'a e fokotu'ú.

“E ngofua ki ha Mēmipa 'o e Fale Aleá 'o fakatatau ki hono Ngaahi Tu'utu'uni ke fokotu'u atu” ko e (b) eni, **fokotu'u atu ha fokotu'u pe ko e Motion ke tipeiti'i 'i he Fale Aleá**. Pea ko 'eku 'oatu pē 'aku 'e Hou'eiki kapau 'e lau 'a e pepa na'e omai ko eni ko ē 'e Tongatapu 5 pea lau e tali 'a e Palēmiá pea 'osi pea tau pāloti 'i he tu'utu'uni mai, 'e lau ia ko e tipeiti? 'E lau ia ko e tipeiti fe'unga tautefito kapau kuo kole ha kau Mēmipa ke 'oange ha faingamālie pea kolosi ha fokotu'u ia, ta'ofi e fo'i totonu ko iá?

‘Oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e Mēmipa kotoa pē ke tipeiti ‘i he ‘isiú, lau ia ‘oku fe’unga ko e tipeiti ia hono lau pē ‘ū pepá? Pepa pē na’e ‘omai he toko 2. Ka ko u ‘oatu pē Sea ki he Feitu’u na ko hono ‘uhingá na’a ‘osi e me’a ko ení pea ‘i ai hano fehu’ia pe na’e tonu e founa na’e fou ai e *process* ko ení. Pea ko u ‘oatu pē Sea ki he Feitu’u na, kātaki pē he fakahoha’á ka ko e ‘uhingá ko e taki ‘a e Feitu’u na ‘i he Fale Aleá, ‘oku mau ‘oatu ai ‘a e kole ko ení na’a ‘i ai ha faingamālie ki he ni’ihi ko ení ke nau fakahoko atu honau le’ó. Mālō ‘aupito e kātaki Sea mo e pukepuke ‘a e Feitu’u na, ‘alunga ‘o e Fale ni ka ko e fakakaukau ia ‘oku ‘oatu mālō.

Eiki Sea: Ko ia Hou’eiki. ‘Oku fakamālō kia Tongatapu 4 hono ‘ohake e kupu ko ení ‘oku mahu’inga ke fakama’ala’ala. Ko e totonu faka-Konisitūtone ‘a e Fakafofongá ke tipeiti’i pea ‘oku pou pou ki ai ‘a e kupu 45 ke fakahoko ‘oku ‘i he’etau Tohi Tu’utu’uni. Ka ‘i he taimi tatau pē neongo ‘oku ‘i ai e totonu, ‘oku malava pē he Fale Aleá ‘i he mafai e Fale Aleá ke ne pule’i ‘a ‘ene founa ngāué ke tau tu’utu’uni ki he founa te tau ngāue’akí. ‘A ia ‘i he’ene tu’u he taimi ní kimu’a pea tau pāloti’i e fokotu’u ko ení mei he ‘Eiki Palēmia’ ‘oku ‘i ai homou totonu ke mou tipeiti.

Ka ko e fokotu’u ko ē mei he ‘Eiki Palēmia ke tau pāloti’i mo feongoi ‘aki ‘a e loto tokolahi e Fale Aleá ke tuku fakatafa’aki ‘a e fiema’u ke toe alea’i pea mo malanga’i ‘a e fokotu’u ko ení ka tau hangatonu pē ki he voutí. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke fepaki he ‘oku tau lolotonga ma’u he taimi ni e totonú ke mou feme’a’aki ki ai ka koe’uhí ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘omai ke ‘oua te mou ngaue’aki homou totonú ka tau hanga ‘o tu’utu’uni pē e Fale Aleá ki ai pē ke tau hangatonu ki he pālotí. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke fepakipaki ha me’a he, koe’uhí ‘oku tataki pē ‘a e pule tokolahi’i he pālotí. ‘A ia ka ko e tu’unga ia ‘oku tau ‘i ai he taimi ni Hou’eiki ke mou fakatokanga’i pē ‘oku ‘atā pē ke mou tipeiti. Ka koe’uhí ko e fokotu’u ko ē ‘oku ‘i he tēpile e Fale Aleá he taimi ní ke ‘oua ‘e fai ha tipeiti he ‘oku tau lolotonga tālanga’i.

Mateni Tapueluelu: Sea fakamolemole pē Sea.

Tokanga ke fakanounou ngāue Fale Alea kae nga’unu ngāue fonuá kimu’a

Eiki Palēmia: ‘Io tuku ke, he ko ení ‘e hangē ení ia ‘oku tau tipeiti Sea he ko ení kuo tau kamata hoko atu tautolu. Ko ē ko e fokotu’u ē mo e pou pou Sea fakatatau pē ki he Tu’utu’uni ‘a e Fale Aleá hangē ko ē ko e Konisitūtoné pea ‘oku pau ke fakahoko ia ‘o fakatatau ki he ngaahi Tu’utu’uni ‘o e Fale Aleá. Pea hangē ko ē ko e fokotu’u na’e ‘oatú ‘oku fakatatau pē ki he tu’utu’uni ‘a e Falé mo e kole ki he Hou’eiki Mēmipá. Ko ē na’e ‘osi ‘omai ‘a e makatu’unga ‘e 46, ‘oatu e talí pe te ke tui ...

<002>

Taimi: 1445-1450

Eiki Palēmia: ... ki ai pē ‘ikai, ko e me’a tau’atāina pē ia ‘a koe ke ke tui ki ai mo faitu’utu’uni ki ho’o filí, pea na’e ‘uhinga pehē ‘a e fokotu’ú ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ení ia ke ke, tau toe nofo ai ‘o fakatonutonu hangē ha’atau alea’i ‘a e *budget statement*, mo e ‘u alā me’a pehē, ‘ikai. Kapau ‘oku ke ta’etui pē ‘oku ‘ikai ke ke falala’anga’ia ‘i he me’a ‘oku ‘oatu ‘e he motu’a ni, pea mo e tafa’aki ko ení, ‘oua te ke fili koe kia au. Ko e *decision final* ia ‘a koe, kapau ‘oku ‘ikai ke loto lelei ‘a e vāhenga na’a nau fili ‘ia au ‘i he’eku faifilí, ‘oua te ne fili mai au ‘i he fili hokó. Ka ‘oku ou fai pē homau tūkuingatá mo ‘etau sio ki he lelei fakalukufua ‘a e Fale ni, kae ‘uma’ā ‘a e fonuá, he ‘ikai pē ke tau tui tatau

tautolu he ngaahi me'a 'e ni'ihii. Pea te tau tipeiti tautolu 'o po'uli 'o a'u ki he 10 'apō, he 'ikai pē te tau sio taha ki ai. Ka ko ena 'oku 'omai ho'omou fakakaukau, 'oatu mo 'emau tali, fai ai ho'o fua tautau ai. Kae 'oua 'e pehē 'oku mau 'oatu 'e mautolu eni ha me'a 'oku ta'efakalao, fai pē eni ki he tu'utu'uni 'oku tau lava 'o fokotu'u ka 'i ai ha pou pou pālōti ka tau 'unu atu kimu'a.

Pea 'e hangē ko 'eku lau 'anenai, fakataha fakafiefia 'anenai pea mo e tokotaha na'a ne fakahū mai 'a e tohi tangi, ko e 'uhingá he na'e 'i ai 'a e felotoi 'oku 'i ai ha taimi ke tau 'unu atu kimu'a. Me'apango pē ko e ngaahi Mēmipa 'e ni'ihii mahalo 'oku nau toe kei fie fakamalanga, ka mou sio ki he lelei fakalukufuá kuo taimi ke tau 'unu atu kimu'a. Na'a kuo taimi., 'Ikai ke tau ō mai kitautolu 'o toe sio ki he fanga fo'i kupu'i lao he taimi ni, te tau lava tautolu 'o tipeiti ai, ka 'oku 'ikai ko e tangi ia, taimi ke tau 'unu atu kimu'a, mālō Sea.

'Eiki Sea: Tongatapu 10.

Kole Tongatapu 10 ki he Palēmia ke 'oange ha'anau faingamalie ke fakamalanga he Fokotu'u

Kapelieli Lanumata: Tapu pea mo e Feitu'u na Sea, pea tapu pea mo e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea 'o Tonga. Fakamālō atu 'i he faingamālie 'oku 'omi mo'oku.

Sea 'oku ou fie fakamālō atu ki he Feitu'u na 'i he *live* 'a e polokalama ko eni 'i he peesi 'a e Fale Alea 'o Tonga, pea fakamafola 'i he letiō ke me'a mai ki ai 'a e kakai 'o e fonua. Pea 'oku malama 'i he kalofiamā 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga 'a e 'aho ni, pea mo hono mahu'inga. Ko e 'ahó eni Sea, houa pea mo e miniti 'oku tuku telinga mai ki ai 'a e kakai 'o e fonua 'ikai ngata pē 'i Tonga ni pea mo tu'apule'anga 'i he 'aho ni pea mo hono mahu'inga.

'Oku ou kole pē au ki he 'Eiki Palēmia, laumālie lelei 'ikai ke u tui au ki he laumālie 'o e fakafekiki. Ko 'aneafi Sea na'e fakamoleki ai 'e he Fale 'Eiki ni, 'a e houa 'e 12 pea mei he 10 pongipongi ki he 10 po'uli. 'Aho ni mei he 10 pongipongi ki he 12 ho'atā, ko e toki lava ia 'a e *motion* 'e 46, pea mo hono tali.

Ki he motu'a ni pea mo e ongo'i ki hoku laumālie 'oku 'i ai pē 'a e ngaahi me'a 'oku ou faka'amu ke *clarify*, he, *I can't just hang in there* 'o ngata pē ai. 'Oku 'ikai ke u tui au 'oku fe'unga. Ko e faka'amu ia 'a e motu'a ni pea mo e tangi 'o e tēpile ko eni, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni, 'oku ou tui ko e le'o ia 'o e toko lau afe, pea mei he Vāhenga 'o Tongatapu 10. Kole ki he 'Eiki Palēmia, laumālie lelei 'omai mu'a hamau faingamālie toki, ko e anga ia 'a e fakakaukau ke tau tataki 'aki 'a e Fale ni pea mo e fonua ni 'i he maama faka-'Otua. Ko e 'uhinga ia 'a e fakatangi Sea, fakamālō atu 'i he ma'u faingamālie.

'Eiki Sea: 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e 'Eiki Sea, fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia kae 'uma'a 'a e Hou'eiki Kapineti, fakatapu atu ki he tēpile 'a e Hou'eiki Nōpelé, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga 'o e Kakaí 'Eiki Sea.

Ko e fokotu'u ko eni 'oku 'i he Fale Alea 'Eiki Sea, na'e 'ikai ke faingofua ...

Taimi: 1450-1455

Lord Nuku: ...ke fakahū e fokotu'u ko ení ka na'e 'i ai pe hono 'uhinga pea 'i ai mo hono ngaahi makatu'unga, pea 'oku mahino e me'a ia 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmia, 'osi fe'unga 'ene talí ke ne veteki 'a e ngaahi makatu'ungá.

'Eiki Sea ko e toko 10 na'a nau fakamo'oni. Na'e fakamo'oni ke fai 'a e pāloti ko ení Sea. Ka ko e 'uhinga ko ē 'oku fai atu ai 'a e kolé tuku mai ha ki'i faingamālie kapau kuo mahino e pāloti ia ko e kongá kehe ia Sea. Ko e kongá ko eni ko ē ke fai atu ai ha poupu 'Eiki Sea 'o fakatatau ki he tali 'oku 'omaí, he 'oku mo'oni e me'a ko eni ko ē 'a e fika 7. Ko e lelei 'a e fonua ko ení 'oku makatu'unga 'i he fokotu'u ko ení, he 'oku 'i ai hono ngaahi 'uhinga Sea. Na'e fokotu'u atu 'a e fokotu'u ko ení makatu'unga 'i he ngaahi tu'utu'uni Fakamaau'anga pea mo e fakamatala 'atita. Ko e tali ko ē 'oku 'omaí ko ē 'e he Pule'anga 'oku ne hanga 'o veteki 'a e ma'uma'uluta ko ē 'a e fa'unga ko ē 'o e fonua ni, he 'oku 'i ai 'a e founa pule 'e tolu, Kapinetai.

'Eiki Palēmia: *Sea point of order.*

Lord Nuku: Fale Alea.

'Eiki Palēmia: Te tau malanga he taimi ni 'oku ke faka'atā 'e koe ke tau malanga?

'Eiki Sea: 'Eiki Palēmia kātaki me'a hifo ki lalo na'e 'ai ke u fakatonutonu pe 'e au. 'Eiki Nōpele kātaki 'oku ke fakamalanga mai koe he fokotu'ú tau lolotonga malanga eni he fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia kuo 'osi poupu'i pe tau hoko atu ki he *vote* pe 'ikai. Me'a mai pe ai.

Lord Nuku: Ko ia 'Eiki Sea ko 'eku kolé mahino kiate au ia 'a e tu'utu'uni 'a e Fale 'a eni ko eni pea mo e tu'utu'uni kupu 62 'Eiki Sea. Ka ko 'eku kole ha faingamālie ke mau ki'i lava 'o fakahoha'a atu ai, he 'oku 'ikai ko ha me'a si'isi'i eni, ke u ha'u pe 'o hikinima koe'uhí ko e tali 'oku 'omaí he Palēmia. Kapau te u 'oatu ha fo'i fakatātā 'e taha ki he 'uhinga 'oku ou loto ai ke u fakamalanga 'Eiki Sea. Mo'ua e Pule'angá maumau'i e Lao e Pule'anga, tali mai he Palēmia 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e hala. Ko e 'uhinga ia 'oku ou loto ai.

'Eiki Palēmia: Sea hangē ko e fakatonutonu Sea.

'Eiki Sea: Fakatonutonu e 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Hangē pe ko ia na'a ke toki 'osi fakatonutonu e 'Eiki Nōpele ki he *content* ko e tipeiti ia. 'O kapau 'oku ke laumālie lelei ki he me'a ko e faingamālie ia ke ke tui ki he motu'a ni pe te ke tui ki he me'a na'e 'omaí. Me'a tau'atāina 'a e 'Eiki Nōpelé ka ko e 'uhingá ke 'oleva mu'a ke tau 'alu ki he *content* 'o e me'á ko e tipeiti ia, 'a ia 'oku te'eki ai ke tau a'u ki ai Sea mālō hangē pe ko ho'o fakama'ala'ala.

Lord Nuku: Mālō 'Eiki Sea, kapau ko e loto ia e Palēmiá kae 'oua te tau toe fakahoha'a kae fai'aki pe 'ene talí. 'Oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pe te u hikinima fēfē. Ko e 'uhinga ia 'eku kole atú ha faingamālie. Mahino kiate au ia 'a e Tu'utu'uni 'a e Fale, ka ko 'etau 'i heni 'e

lava pe ke tuku fakatafa'aki ha tu'utu'uni. Kapau te u fokotu'u atu tau tuku fakatafa'aki mu'a 'a e tu'utu'uni ko iá kae faka'atā, tu'u fakatafa'aki 'a e tu'utu'uni ko eni he 'oku tu'u pe he Tohi Tu'utu'uní, kapau ko e me'á ia. Ko 'eku kole pe 'a'aku ia ha faingamālie mahalo ko 'eku ki'i fo'i poini 'a'aku ia mahalo pe 'e a'u ia 'o miniti 'e tolu fu'u lōloa 'eku fakamalanga 'a'aku ko eni ke tukuange mai ha faingamālie.

Tokanga na'e tuku hifo he Fakafofonga Nopele 'Eua 'a e Pule'anga

'Eiki Palēmia: Ko e me'a ia 'oku ala hokó eni. Kapau 'e 'ikai te ke ta'ofi mai ko e fakanafala 'o pehē ko e tataki hala eni ko e, ko e kole ange ki he Nōpelé ke ne fakafoki 'ene tukuaki ko eni.

Lord Nuku: Sea te u fakatonutonu atu Sea...

<007>

Taimi: 1455-1500

Lord Nuku : ... Ko e hā 'ene 'uhinga ko e fakanāfala?

'Eiki Palēmia : Kole atu ki he Kalake ke ne lau mai.

Lord Nuku : 'Eku kole atu ke u lea he Fale ni?

'Eiki Palēmia : Kole atu ki he Kalaké ke ne me'a mai ke mahino 'a e me'a na'a ne me'a'aki'ene tuku hifo 'a e Pule'anga. Ko ē kapau 'oku ta'epau'ia ai pea me'a mai 'aki 'etau Minití ke mahino.

Lord Nuku : Sea ko 'eku fakatonutonu ko 'eku kolé ...

'Eiki Sea : 'Eiki Nōpele 'osi mahino ho'o kolé 'a koe pea te u kole ki he Kalaké ke fakatonutonu e me'a 'a e 'Eiki Nōpele he'etau Minití.

Lord Nuku : Mālō.

'Eiki Sea : Hou'eiki tau fakamokomoko pē, mou me'a takitaha mai pē he poiní. Ko e fehu'i 'oku tau lolotonga fifili ai he taimí ni ko e fokotu'u mei he 'Eiki Palēmia ke tau hoko atu ki he vouti pē 'ikai. Me'a mai 'Eiki Tokoni Palēmia.

'Eiki Tokoni Palēmia : Ka u fakahoha'a atu mu'a. Tapu mo e Feitu'ú na 'Eiki Sea tapu mo e Pilinísí mo e Fakafofonga Hou'eiki e Fonua, fakatapu atu foki ki he kau Fakafofonga e Kakaí pehē ki he 'Eiki Palēmia mo e Hou'eiki Kapineti 'Eiki Sea. 'Eiki Sea, 'i he taimi ko ē na'e fakamā'opo'opo ai 'a e ngaahi fekumi mo e savea ki he founa ko ē te tau liliu ki ai, 'i he 2010 na'e mai 'a e fokotu'u ko eni ke fai 'a e founa ko eni *Vote of No Confidence* māhina 'e 6 kotoa pē. Na'e fai 'a e fokotu'u ko eni ki he Pule'anga ke fakakaukau'i ke 'unu ki he māhina 'e 18 ke lava ha ngāue 'a e fonuá 'i he ta'u na'a hokohoko 'a e *Vote of No Confidence* pea 'ikai lava fatongia ia ki he kakai 'o e fonuá. Pea tu'u eni māhina 'e 18, ngāue mai ki ai 'a e kau Fakafofonga ko eni ki he fokotu'u ko eni *Vote of No Confidence* māhina 'e 18 pea nau fakamo'oni ki ai 'i he māhina Sune 'o e ta'u ni 'Eiki Sea, pea 'omai ai mo 'enau ngaahi 'uhinga pea fakahū mai.

'Eiki Sea, na'e tuku mai pē 'e he Feitu'ú na ki he 'Eiki Palēmia 'aho 'e 5 ke 'ai ai 'a e tali ki he ngāue ko ē he māhina 'e 18 kuo 'osí 'a e tafa'aki ko ē. Māhina eni 'e 18 'oku kei kole pē ke toe 'omai ha 'uhinga ke tānaki mai ke toe tānaki ia mei he Lao fē 'Eiki Sea. Kuo tau 'osi fai e ngāué, ko e tali ko eni na'e teuteu pē ia 'i he 'aho 'e 5 ki he ngāue ko ia na'e fai 'i he māhina 'e 18 kuo 'osí ke teuteu'i 'aki ke fai'aki 'a e tukuaki'i ko eni.

Paula Piveni Piukala : Sea ko 'eku fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia : Pea 'oku 'oatu 'i he talí 'a e 'uhinga fakalao ..

'Eiki Sea : Fakatonutonu 'Eiki Tokoni Palēmia. Me'a mai 'Eua.

Lord Nuku : Ko 'eku fakatonutonú 'Eiki Sea ko e 'aho e 5 ko e 'aho ia 'oku tohi he Lao ke fai ai e talí. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha fekākunga'i ia 'ene me'a ko ē 'oku ne me'a mai 'akí. Ko e 'aho 5 pau ke fai aí. Ko e 'uhinga ia ko ē 'eku fakatonutonu atu Sea

'Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia Sea.

Lord Nuku: ... ko e me'a ia 'oku tohi he Laó. 'Oku 'ikai ke pehē ...

'Eiki Tokoni Palēmia : Ko e 'aho ia na'e 'omai 'e he Feitu'ú na 'Eiki Sea fakatatau ki he Laó

Lord Nuku: Ka ko 'eku fakatonutonú ia Sea ...

'Eiki Tokoni Palēmia: pea ko e tali fakalao atu pē 'a e tali ki he 'u fokotu'u ko ia na'e 'omai.

'Eiki Sea : Ko ia kātaki Hou'eiki koe'uhi pē ko e lekootí 'oku 'ikai ke u tali 'a e fakatonutonu 'a e 'Eiki Nōpelé koe'uhí ko e tu'utu'uni ko ē 'etau Konisitūtoné 'oku pau ke 'uluaki fakahā mai 'e fakahū mai 'a e fokotu'u 'o 'ikai toe fuoloa ange ia he 'aho 'e 5. 'A ia kuo tau 'osi fakalaka kitautolu 'i ai, pea 'oku toe tu'utu'uni pē 'etau Laó kuo pau ke lau 'i Fale Alea 'i loto 'i he 'aho ngāue 'e 14. 'A ia ko eni na'e fakahoko ko eni hono lau 'i he 'aho Tusite. Ka 'oku mama'o 'a e feme'a'aki ia ko eni mei he *issue*. 'Eiki Tokoni Palēmia kātaki foki mai ange ki he fehu'i ko e hā e 'uhinga mo e hā e 'uhinga 'oku tonu ai ke tau hanga 'o tuku fakatafa'aki e totonu 'a e Hou'eiki Mēmipá ke nau fakamalanga ka tau hangatonu pē ki he vouti hangē ko e fokotu'u 'a e 'Eiki Palēmia.

Fokotu'u ke paloti'i Fokotu'u 7B/2023

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō. Mālō 'Eiki Sea ko e 'uhinga 'eku fakahoha'á 'Eiki Sea ke makatu'unga ai 'a 'eku pou pou ki he fokotu'u ko eni na'e 'osi faí, koe'uhí ne 'osi 'i ai e taimi lahi, fe'unga ke fai ai 'a e 'u ngāue ko eni pea kuo 'osi fai mo hono ngaahi talí 'o tuku mai ia ki he Fale 'Eiki ni pea lau 'o mahino ki he kakai 'o e fonuá...

<008>

Taimi: 1500-1505

'Eiki Tokoni Palēmia: ... 'oku toe 'i ai ha lao ia 'a Fisi 'e 'omai ke tau ngāue'aki? 'Ikai Sea, ko e me'a pē ko ē na'e 'osi fokotu'u mai 'i he ngaahi fokotu'u ko eni ke makatu'unga

‘a e me’a ke fakamālōlōó’i ‘aki ‘a e ‘Eiki Palēmia. Ko ia ‘oku ou fokotu’u atu ‘Eiki Sea, tau pālōti, ‘i he fokotu’u ko ē ‘a e ‘Eiki Palēmia, mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea: Me’a mai Tongatapu 1.

Poupou Tongatapu 1 ke pālōti’i fokotu’u ‘a e Palēmia

Tevita Fatafehi Puloka: Tapu pea mo e Seá, fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia, Hou’eiki Minisitā, fakatapu ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpelé, pehē ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki ‘o e Kakai, mo e kau ‘a’ahi ‘i he Falé ni.

Sea, kuo hangē ‘eku fokoutua hake ‘aku ia ko e fakahoha’a ko ē ‘a e finemotu’a ‘i he kai fakaafé, kuo fakapuna hake au ia ‘e he māfana. He ko e talu mei ‘aneafi mo ‘eku ‘amanaki ‘a ia na’e mahino pē ia mei he angamaheni ‘o e *VONC* mei he ngaahi ta’u kimu’á na’e pehē ‘oku ‘osi pea fai ‘a e fakamalanga. Pea na’a tau ‘amanaki pē ki ai, kae hangē ko e fokotu’u kuo ‘omi ‘e he ‘Eiki Palēmia, ne ‘i ai ‘a e felotoi ia ‘anenai ‘i tu’a, ‘o tala na’e fakamāfana ke tau me’a mai pē ‘a e Fale ni ‘o pālōti. ‘A ia ko e hangē pē ko e me’a na’e me’a ‘aki ‘e he ‘Eiki Palēmia, ‘i he fokotu’u ki he feme’a’aki na’e fai ‘anenai pea mo e Fakafofonga ‘o Tongatapu 5.

Na’a ku kau au he lele mai mo e fakakaukau ke tau fanongo ha toe tānaki ‘o hangē ko e angamaheni, pea ‘oku hangē pē ko e tūkunga ‘o e taimi ni, kuo 2 ‘a e fokotu’u ia, pea ‘o kapau ‘e anga mai ‘aku, te tau kei hokohoko atu pē ‘oku ‘ikai ke u lave’i ‘e au Sea pē ‘e ‘osi fakakū. Ka ko eni kuo mahino kuo 2 e fokotu’u, ‘o makatu’unga he na’e fai ‘a e felotoi ‘i tu’a ke ne to’o ‘a e me’a na’e angamaheni ki ai, ‘a e ngaahi *VONC* na’e fai ‘i he kuohilí ke toe fai ‘a e fakamalangá.

‘Oku ou kau au he poupou ki he fokotu’u atu he kuo 2, tau vakai ā ke tau pālōti, fokotu’u atu. Mālō.

Taukave Tongatapu 7 mahu’inga kupu 62 Konisitutone ke tipeiti’i Fokotu’u 7B/2023

Paula Pīveni Piukala: Sea kātaki pē he’eku toe tu’u haké, pea ‘oku ou kole fakamolemole pē ki he Palēmia na’a pehē ‘oku, ‘oku ou faingata’a’ia ‘a e motu’a ni Sea. ‘Oku ‘ikai ke u tui ko ha felotoi ‘i tu’a fale, ko ha makatu’unga ia ke fakaheka ai ‘a e fakahoko fatongia ‘a e Feitu’u na. Sea ‘oku ou kole atu ke tau muimui mu’a ki he kupu 62 ‘o e Konisitūtoné, ko e mahu’inga ‘o e fokotu’u ke ‘omai ke ki’i tipeiti’i.

Ko e, kapau na’e ‘i ai ha felotoi ia ‘i tu’a, faka’ofa’ofa pē ia. ‘Ikai ha’aku kau ‘aku ia ai, ka ko e laumālie e motu’a ni Sea, ke hinapaki ‘a e me’a ‘oku *issue* ‘oku hili he funga tēpile ‘i he Fale ni. ‘I ai ‘a e lea ‘a e fefine Kanata na’a ne ma’u ‘a e *nobel prize* ko hono *invent* ‘a e *radioactive race, there’s nothing to be feared, only to be understood, so we must seek to understand more so that we fearless*. ‘Uhingá Sea ko e hā ‘a e me’a ‘oku ‘ai ai ‘e he Pule’anga ke tātāpuni loki’i ‘a e *issue* mahu’inga ki he halafononga ‘o e fonuá. Ke ‘oua ‘e ma’u hala holo ‘a e kakai tu’unga ‘ikai ke mā’ala’ala ‘a e ngaahi *issue*.

Ko e mangafā mahu’inga eni Sea, ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu Sea. Pea ko e me’a eni ‘e ala hoko atu ki ai ‘etau fakahoko ‘i he efiāfi ni. ‘Oku ‘ikai ke tātāpuni ‘ e he Pule'angá ha me’a ko ‘emau tali eni *publicly* ‘oku ‘omai ‘o tēpile’i ‘i he Fale Alea. Ka ‘oku ‘i ai ha me’a ai ‘oku ke pehē ‘oku toki ‘ave ki he Fakamaau’anga, ‘ave ki he Fakamaau’angá. ‘Ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e ta’etuku atu ki he *public* ke nau mea’i. ‘Oua ‘e ‘ai ke pehē ko e ‘uhinga ‘a e fokotu’u ko eni, ko e ‘uhinga eni ke tau sio ā ‘oku ‘osi fai ‘a e fehu’i mo e tu’uaki, fai ‘a e tali, fai ho’o fuatautau ai, ‘oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ke tau toe me’a ai ke tau kau muimui he *internet* mo e me’a. Fai ‘a e me’a ‘oku lelei taha ma’a e Fale Alea mo e fonua. Hoko atu ho’o mou polokalamá ‘i ha taimi kehe, ka tau hoko atu ‘a e mo’ui e fonua hono langa hotau ki’i kolo, mālō.

Paula Piveni Piukala: Sea ke u ki’i fakatonutonu atu ‘a e ‘Eiki Palēmia Sea. Ko e, ‘oua ‘e toi ia ‘i mui he mo’ui ‘a e fonua ‘i he tāpalasia ‘a e Konisitūtone, ‘oku ‘uhinga ai ‘etau fuakavá Sea, ko e fuakava ...

<005>

Taimi: 1505 – 1510

Paula Piveni Piukala: ... eni ‘oku fai he Falé ni. ‘Oku ou fuakava ‘i he ‘ao e ‘Otua

‘Eiki Palēmia: Sea fakatonutonu atu

Paula Piveni Piukala: Te u talangofua mo’oni ki he Tu’í

‘Eiki Sea: Fakatonutonu Tongatapu 7, me’a mai ‘Eiki Palēmia

Paula Piveni Piukala: Ko e hā e me’a ‘oku fakatonutonu he

‘Eiki Palēmia: ‘A ia ‘okú ne hanga ‘e ia ‘o toe faka

Paula Piveni Piukala: Fuakava Sea

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ‘okú ke toe ha’u koe ‘o talamai ka au ‘oku ‘ikai ke u fai au ki he’eku fuakava ko ē na’e, ‘a eni na’a tau fuakava pē. Ko e Feitu’u na pe na’e ‘ikai ke ke loto ke fuakava ‘i he lea fakatongá.

Paula Piveni Piukala: Sea kole ange pe ki he Palēmia ke

‘Eiki Palēmia: Manatu’i ma’u pē ia Fakafofonga

Paula Piveni Piukala: ke ma’uma’u lelei pe he ‘e maama pe

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai ko e maamá ē na’á ku fakahoko atu aí, ko e me’a eni ‘e ala hokó eni Sea

‘Eiki Sea: Hou’eiki mo, ‘Eiki Palēmia, Tongatapu 7 mo maumau’i ‘etau Tu’utu’uní he taimí ni. Tongatapu 7 fakafokifoki mai ho’o fakamalangá he ko e tu’o 3 eni ho’o me’a hake he ‘isiu tatau pe.

Paula Piveni Piukala: Sea

‘Eiki Sea: Me’a mai, te u tuku atu ho faingamālie

Kole Tongatapu 7 ke ngāue'aki he Fale Alea 'a e Laó mo e Konisitūtone

Paula Piveni Piukala: 'Oku ou kole atu pē ke tau ngāue'aki mu'a 'a e Laó. Tau muimui mu'a he Tu'utu'uni e Konisitūtoné he ko e me'a ia 'oku tau fuakava te tau tauhi ke mā'oni'oni. 'Ai ha me'a ke tau fakama'unga ki ai Sea. 'Oua 'e nofo 'i ha *opinion* 'o ha taha pe ko ha loto 'o ha taha, hala mo ha teitei taaufehi'á e motu'á ni. Kia au na'á ku 'alu ki hoku vāhengá na'e 'ikai ke u kole ke nau falala mai ka au 'i ha me'a te u foaki. Pule lelei, ke pule'i lelei e tukuhaú. Me'a pe ia 'oku ou hoha'a au ki aí, 'oku 'ikai ke u tokanga au pe ko hai 'e Palēmiá, ko hai 'e hoko atú.

'Oku 'ikai ha 'isiu pehē ia 'ia au, ko e 'isiú ko ē kia aú 'e Sea koe'uhi ko e ngaahi fokotu'u ko ení 'oku 'ohake. 'Oku toki lahi e me'a ia 'oku ou toki *aware* mo au ki ai. 'E malava ke u *vote* au ki hē kapau 'e ma'ala'ala ange e me'a ko ení. Pea 'e malava ke u *vote* ki hē, kapau 'oku toe ma'ala'ala ange e tali ko ē. Pea 'oku tokolahi pē mo e Falé ni ia ka 'e tataki'aki ia e maama, 'ikai ke tataki'aki ia e *emotions*.

Ko e mahu'inga ia Sea 'oku ou kole fakamamate ki he Feitu'u na, tukuange mai ke tau talanoa'i e halafononga ko ení. He 'oku 'ikai ke u tui au ko e taukave na'e 'omai me'i he Tokoni Palēmiá na'e si'isi'i e ki'i taimi na'e 'omai kia nautolu ke fai 'enau talí. Na'e toki lau pe 'enau talí 'aneafi. Fiema'u ke mau *respond* ke nau hanga 'o fakama'ala'ala mai 'a 'enau 'uhinga ko ē he 'oku 'ikai ke, kei lahi e me'a 'oku 'ikai ke *clear* ia ka au. Pe ko e mo'oni pe ko e loi, 'ikai ko e 'isiú ia. Ko e fakama'ala'ala pe Sea.

'Oku mahu'inga ki he motu'á ni ia ke tukuange mu'a ke tau tālanga'i ke 'osi e 'aho ní, hangē ko e lau 'a Tongatapu 8 tau vete. Vete mai ai hotau lotó, 'oku tau mo'utafu'uá pea fakamaama 'e he Falé ni 'a 'etau fakakaukaú. Pea ko 'etau mavahe he 'aho ní 'oku 'ikai ha loto 'e taufehí'a, ko 'etau mavahe pē he ko 'etau talanoa'i pe e lelei e fonuá. 'ikai ko ha lelei fakafokotui. 'ikai ko ha lelei ha kulupu, mahu'inga ki he motu'á ni ke taki lelei pē.

Ko u kole atu koe'uhi ko e kupu 62 'etau Konisitūtoné ko u kole neongo pe e ngaahi fokotu'ú ka tau muimui mu'a. Kapau te ke fakafoki pe ho manatú ki he hopo na'e toki 'osí na'e mahu'inga'ia e Fakamaaú ke tipeiti'i pea na'e tipeiti'i fe'unga 'a e *motions*. Ko ia ko u kole atu Sea neongo pe angamaheni kuo tau fou mai aí ka ko u kole tukuange mu'a ha taimi. Tau talanoa'i pe 'e tautolu he 'e maama. Lahi ange e maamá ko 'ene si'isi'iange ia 'etau ilifiá, mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea

Kole ke fakafoki 'e he Palēmia 'ene fokotu'u

Lord Nuku: Sea, ... tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea ko 'eku ki'i tu'u hake pe 'a'aku ia pea mo 'eku ki'i kole foki koe'uhí ko e natula 'o e fokotu'ú. 'Eiki Sea, ko 'eku kole pe 'aku ki he 'Eiki Palēmiá he ko ia pē ia 'oku pule ki he'ene fokotu'ú. Ko u kole atú fakafoki e fokotu'ú ka mau lava 'o ki'i lea atu pea 'osi, ko ia pē. Pea kapau 'oku 'ikai ke ne tali ko e 'osí ia.

'ikai tali Palēmia fokotu'u ke fakafoki 'ene fokotu'u

Eiki Palēmia: 'Io Fakafofonga, 'oku 'ikai ke tali ho'o kolé, mau kei tu'u pe fokotu'u atu

ke tau pālotí mālō Sea.

Mateni Tapueluelu: Sea, fakamolemole atu pe.

'Eiki Palēmia: Ngofua pe ke tau toutou malanga Sea.

Mateni Tapueluelu: Faka'osi atu pe au Sea 'eku poini ko 'ení

'Eiki Palēmia: Ko 'etau Lao eni 'etau Fale Aleá ka 'ikai pea 'atā ā tau Komiti Kakato pea ko ena ia

'Eiki Sea: Tongatapu 4 'oku 'i ai ha'o poini fo'ou 'oku 'omai ki he 'isiu ko eni

Tokanga Tongatapu 4 ki hano ta'ofi totonu kau Mēmipa ke tipeiti 'i he Fokotu'u

Mateni Tapueluelu: Sea ko u loto pe au ke angalelei pe mu'a e Feitu'u na ka u 'oatu faka'osi pe 'e au e poini ko ení. Kapau Sea 'e te tau paloti he fokotu'u ko ē 'oku 'omai 'e he 'Eiki Palēmiá 'oku 'uhinga ia 'okú ne hanga 'e ia 'o ta'ofi 'a e totonu ko ē ke tau tipeiti 'i he fokotu'u na'e fakahū maí. Ko e feme'a'aki 'oku lolotonga fakahoko he taimi ní 'oku 'ikai ke kau ia ki he kakano 'o e fokotu'u na'e 'omai ke tipeiti'í. 'Oku 'uhinga tonu ia pea tautonu ki he fokotu'u 'oku talamai ke tuku kae pāloti hangatonú. Pea 'e 'eke'i ai Sea pe na'e tipeiti'i totonu e fokotu'u na'e 'omai 'e Tongatapu 5 'i he Fale Aleá pe 'ikai ...

<010>

Taimi: 1510-1515

Mateni Tapueluelu: ko e 'uhinga pē ko u 'oatú Sea he ko e anga ē tu'u 'etau Konisitūtoné ko e 'omai 'o e Fokotu'ú pe ko e *Motion* ke tipeiti'í ka 'oku 'ikai ko e 'omai ko e fokotu'u ke tuku e tipeiti'í kae pāloti Sea. Fokotu'u atu pē au Sea ke, mo fakahoko atu pē ke mahino 'a e anga 'emau fakakaukaú 'oku 'ikai ke mau tui ki he founa ko ení Sea he 'oku 'ikai ke kakato ai 'a e laumālie mo e 'uhinga 'o e tipeiti. Mālō 'aupito e ma'u faingamālie Sea.

Fehu'ia pē 'oku fakalao ke alea'i ha me'a ne 'osi fakapaasi 'i Fale Alea

Paula Piveni Piukala: Sea kātaki pē, ko e ki'i tānaki atu pē 'eku fakakaukau ko ení Sea. Na'a tau 'osi tali 'aneafi e founa ngāue ke tau fou aí. Na'e 'osi mahino 'e 'osi pea tau tipeiti. Ko 'eku fakalea atú Sea pe 'oku toe fakalao ke tau toe fokotu'u ke tau toe foki 'o, 'o *reverse* e me'a na'a tau 'osi tali 'aneafi. Ko 'eku fehu'i pē 'a'aku ia Sea ke tokoni atu ki he faitu'utu'uni 'a e Feitu'u na.

'Eiki Sea: Mālō Tongatapu 7. Ko e founa ngāue ko ē na'e tali he pāloti 'aneafi na'e 'uhinga pe ia ki he 'etau taimi ngāue pea mo hono lau ko eni 'a e, he na'e, ko u manatu'i pē 'eku fakalea 'aneafi te tau toki talanoa ki he 'osi, ko e hā e me'a te tau hoko atu ki a'í 'i he 'osi hono laú. 'A ia 'oku te'eki ke tau hoko tautolu ia 'o faitu'utu'uni ki he me'a ko iá.

Paula Piveni Piukala: Sea ko u kole atu ke 'omai e miniti he ko 'eku manatu'í na'a tau kau mo e me'a ko iá hono talí.

'Eiki Palēmia: Sea ko e me'a eni 'e hokó te tau fe'alu'alu'aki pehé ni pē. Sea 'i he taimi ní 'oku 'i ai e fokotu'u mo e poupou. Fakatatau ki he Tu'utu'uní ko e totonu ia ha Mēmipa ke ne fokotu'u atu mo ha poupou ki ha *Motion*. Pea ko e toe tuku atu pē Sea 'oku 'osi 'i ai e fokotu'u mo e poupou, tau pāloti ā ka tau 'unu atu kimu'a. Mālō Sea.

'Eiki Sea: Ko ia 'Eiki Palēmia 'oku mahu'inga 'aupito e me'a ko ē 'oku 'ohake he kau Fakafofongá he 'oku nau fiema'u ke fakapapau'i 'oku tonu pē 'etau halafonongá. Pea 'i he'ene pehē ko u fiema'u ke fakapapau'i pē na'a 'i ai ha me'a 'oku fehalaaki. 'Oku 'osi mahino pē ho'o fokotu'ú pea 'oku kei tu'uma'u pē ia 'oku kei poupou'i pē he Falé ni. Te u kole pē ki he Kalaké ke kātaki 'o ha'u angé kimu'á ke ta fakamahino'i angé me'a ko ení pea tau toki hokohoko atu.

(Pea na'e ki'i taimi ai e feme'a'akí.)

'Eiki Sea: Hou'eiki ko e fehu'i ko ē ki he fokotu'u na'e tali he Fale Aleá 'aneafi ki he founa ngāué 'oku tatau pē manatu e Kalaké mo e Tokoni Kalaké pea mo 'eku ma'ú. Ka neongo iá koe'uhí ko e mahu'inga 'a e fehu'i ko iá 'oku lolotonga vakai'i he Kalaké 'a e henaatí ke fakapapau'i 'oku tonu pē 'ema manatú 'a ia ko e tali ki he fehu'i ko iá.

Ko e me'a hono uá fekau'aki pea mo e Konisitūtoné ko hono lau ko eni 'a e Konisitūtoné 'oku mau ngaue'aki hono faka'uhinga hono fakalea faka-Tongá, fālahí, he kapau te tau faka'uhinga'i fāsi'i 'a e Konisitūtoné te ne ha'iha'isia 'e ia 'a e ngāué. Pea 'oku 'i ai 'a e ngaahi makatu'unga ia 'e muimui mai ai te ne hanga 'o ha'iha'isia 'a e ngāue e Fale Aleá. Pea 'i he'ene pehē 'oku tau ngaue'aki hono lau fālahi 'a e Konisitūtoné tautefito ki he kupu 62.

Ko e me'a ko ē fekau'aki pea mo e hopo na'e 'ohaké 'oku te'eki ke kakato e ngāue ko iá pea te tau fakaongoongo pē ki ha toe tu'utu'uni mai 'a e Fakamaau'angá ...

<002>

Taimi: 1515-1520

'Eiki Sea: ... fekau'aki pea mo e iku'anga 'a e hopo ko iá pea 'oku 'ikai ke tonu ke tau toe talanoa ki ai, 'oku lolotonga 'i he Fakamaau'anga 'a e ngaahi fehu'i fakalao ko ia.

'I he'ene pehē Hou'eiki kiate au 'osi mahino 'a e tālangá, pea mo e tautapa 'oku fakahoko 'e he Hou'eiki Fakafofonga ki he 'Eiki Palēmiá, ka 'oku 'osi hā mahino mai pē 'i he toutou tali mai mei he 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke tali ho'omou kole, ke tukuhifo 'ene fokotu'ú. Pea hangē pē ko e founa ngāue 'a e Fale ni, pau ke tau pāloti'i 'a e fokotu'u kuo poupou'i fakamuimuí. 'A ia 'oku lolotonga taha 'etau fokotu'u he taimi ni, pea kuo 'osi poupou'i pea 'oku ou tui 'oku 'osi mahino e *issue* ko ení ki he Seá, kiate au, pea fakatatau leva ki he'etau Tohi Tu'utu'uní te u ui ki he kalake ke tau pāloti.

Taniela Fusimālohi: Sea.

'Eiki Sea: 'Eua 11.

Tokanga ‘Eua 11 ki he to’o totonu kau mēmipa ke ‘omai ki Fale Alea le’o kakai

Taniela Fusimālohi: Mālō Sea, fakamālō atu ‘i he ma’u ‘a e faingamālie. Ko u fokoutua atu pē au ‘o fanongo ki he ngaahi fakamalangá, ka ko e me’a eni Sea ‘oku ha’u ia ki he’eku fakakaukaú. ‘Oku hanga ‘e he Fale ni ia ‘o *deny*, to’o ‘a e totonu faka-Konisitūtone ‘a ha Mēmipa ke lea, ‘aki ‘a ‘ene founa ngāué.

Ko hono uá Sea, ‘oku ou tui ‘oku toe to’o pē mo e Fakamaau Totonú.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ke tali pē ‘a e fakahoko atu ‘e he Mēmipá ‘oku to’o ho’o Falé ‘a e totonu faka-Konisitūtone ‘o ha taha? Ko e fō’i *statement* ‘uluaki pē ia na’a ne ngāue’aki. Ko e me’a ia ‘oku fai ‘i he Fale ni?

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ‘ikai ke toe ‘i ai ha lao ia ‘e ma’olunga he Konisitūtoné.

‘Eiki Palēmia: Kātaki pē Fakafofonga ko ‘eku fakatonutonu ia ...

Taniela Fusimālohi: Kapau ‘oku talamai ‘e he Konisitūtone ‘oku ‘i ai ha totonu ‘a ha taha ...

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu ko e *point of order* ‘e Fakafofonga.

Taniela Fusimālohi: ... ke lea, ‘oku ‘i ai ‘ene totonu....

‘Eiki Palēmia: Fakafofonga ko e ‘eke eni ia ...

Taniela Fusimālohi: ... ‘i he Fale ko eni.

‘Eiki Palēmia: ... pē ‘oku hanga ‘e he Fale Alea ‘o Tongá ‘o ne fa’u ‘a e lao mo liliu e Konisitūtone ‘o to’o hangē ko ‘ene me’á.

Taniela Fusimālohi: Sea ko e fokotu’u ko eni ‘oku fai ‘e he ‘Eiki Palēmiá ko hono to’o ia ‘emau totonú. Ka tali ‘e he Fale ni ...

‘Eiki Palēmia: Fai pē ia Fakafofonga ...

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e fokotu’u ko ē ...

‘Eiki Palēmia: ... ‘o fakatatau pē ki he tu’utu’uni Sea.

Taniela Fusimālohi: ... ‘oku to’o ai ‘emau totonu, ke mau lea ...

‘Eiki Palēmia: ... kapau ‘oku ke pehē ...

Taniela Fusimālohi: ... ‘o fakafofonga’i ...

‘Eiki Palēmia: ... ‘e he Feitu’u na ia Sea mo e Fale ni ...

Taniela Fusimālohi: ... ‘a e kakai ‘oku mau fakafofonga’i ...

‘Eiki Palēmia: ... ko e ‘etau me’a ia ‘oku fai, ‘oku mālō ia kapau ko e ‘uhinga ia ‘a ‘Eua 11, tau ō mai ‘o maumau’i e Konisitūtone...

Taniela Fusimālohi: Sea ko e me’a ki he fakamaau totonú Sea, ko e me’a ‘oku mamafa. Ko e ngaahi me’a ia ‘oku hā ngingila ‘i he ngaahi laó, ‘i he ngaahi konevēsio ‘oku tau fakamo’oni ki ai. Ke to’o ha totonu ‘a ha taha ‘i hono Fale Aleá ke fakahoha’a koe’uhi ko ha me’a ‘oku tokanga ki ai, pea kapau ‘oku to’o ia mei he tokotaha ‘oku ‘ai ke ne fai ‘a e fakahoha’á pea mo e Fakafofongá, ‘oku ke tātāpuni ‘e he Fale Alea ‘a e le’o ‘o e kakai.

Ko e me’a ‘oku ou tokanga ki ai ‘a e me’a hono 2, ko hono to’o ‘o e fakamaau totonu, lahi e ngaahi feitu’u ia ‘oku to’o ai, tau fakatokanga’i ‘i he me’a kotokotoa pē ‘oku fai.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea, fakatonutonu atu Sea, Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea: Fakatonutonu ‘e ‘Eua 11, me’a mai ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Tapu mo e Feitu’u na Sea, tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga. Fakatapu atu ki he kau ‘a’ahi kotoa pē ‘oku nau ‘i heni.

Sea ko e fakatonutonu ‘oku pehe ni, ‘oku ‘ikai ke hanga ‘i he mōmeniti ko ení pea mo e taimi ko ení ‘o to’o ha totonu ‘o ha taha ke me’a ‘i he Fale Aleá. Mahalo ko e me’a ia ke mahino ‘aupito. Ko e founa ngāue ia ko eni ‘oku tau talanoa ki ai, ko e founa ngāue ia ko eni ‘oku fokotu’u atu ‘e he ‘Eiki Palēmiá ke hoko atu ‘a e pālotí, ko e founa ngāue totonu pē ia ke fai ‘i he Falé ni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha taha ia ‘oku tonu ke uesia ai, tukukehe ‘o kapau ‘oku hanga ‘e he fokotu’u ko ia ‘o maumau’i ‘a e Konisitūtoné, he ko e pepa ko eni ‘oku teke mai ko e Konisitūtoné ‘oku maumau. Pea ‘oku ‘ikai ke lava ‘e ha taha ia ‘o to’o ha fa’ahinga totonu ‘o ha taha ‘o kapau ko e Konisitūtoné ‘oku fou ki ai ‘a e founa ngāué Sea. Mālō.

Taniela Fusimālohi: Sea ‘oku ou fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā ‘oku ‘ikai ko e ‘uhinga ‘a’aku ‘oku maumau e Konisitūtoné, ko e to’o ‘o e totonu ‘a e Fakafofongá ke ne fai ha fakahoha’a ki ha me’a ‘oku tokanga ki ai. He ‘oku ‘ikai ko e Fakafofonga ‘oku fakahoha’á ko e le’o ia ‘o e kakai. Ko e me’a ia ‘oku to’ó.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fakatonutonu atu. ‘Oku ‘i ai ‘a e tokotaha kotoa pē ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ‘a’ana ke lea ‘i he Fale ni.

Taniela Fusimālohi: Ko e Konisitūtone ‘oku talamai pē ‘e ia.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea ko e fakatonutonu atu. Ko e tokotaha kotoa ‘oku ‘i ai ‘ene totonu ‘ana ke lea ‘i he Fale ni. Pea he ‘ikai ke ha’u ha taha noa’ia ‘o lea ‘i he Fale ni tukukehe ‘aki ‘a e ‘uhinga faka-Konisitūtone.

Taniela Fusimālohi: Sea ko ‘eku totonu ‘a’aku ia ‘oku to’o ia ‘e he ...

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Pea kapau ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane totonu faka-Konisitūtone ...

Taniela Fusimālohi: ... founa ngāue.

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: ... ke lea Sea.

Fakama’ala’ala Sea he kupu 62 Tohi Tu’utu’uni

‘Eiki Sea: ‘Eua 11, ‘Eua 11, ‘Eiki Minisitā kātaki mo me’a hifo ki lalo, te’eki ai ke ‘omai ‘e moutolu ia ha fo’i poini fo’ou, ‘oku ‘osi fanongoa ‘a e ngaahi *issue* mo e ‘u poini ko ena. Te u kole pē ki he Kalaké ke ‘ohake ‘a e kupu 62 ‘o ‘etau Tohi Tu’utu’uni ...

<005>

Taimi: 1520-1525

‘Eiki Sea: ... Fokotu’u ke fakahā loto ‘i ha fehu’i ‘a ia ko e kupu 62 (1) “**E ngofua ki he Mēmipa pe ke ne fokotu’u ‘oku fokotu’u atu ke hikinima’i ha fehu’i ‘i ha taimi pe lolotonga alea’i ha alea ‘i he Fale Aleá pe ‘i ha lolotonga ‘a e ngaahi fakataha ‘a e Komiti Kakató neongo pe ‘e lea ‘a e Mēmipa ko ia pē ‘ikai.**”

‘A ia ko e kongā hono ua kupu si’i (2) ‘E ngofua ke ‘oua toe alea’i ha fokotu’u ‘e hikinima’i ‘o kapau ‘e pehē ‘e he ‘Eiki Sea kuo fe’unga hono alea’i. ‘A ia ko e toenga ko ē kupu (2) mou ‘osi mea’i pē. Ko ‘ene mahino pē ki he Seá ‘a e ngaahi fakakaukaú pea mo e ngata’anga e ngaahi me’a ko ē ke alea’i, ko e taimi ia ko ē ‘oku fiema’u ai ke fakahoko ai ‘a e pāloti.

Ko e kongā 1 Hou’eiki ke mou fakatokanga’i ‘oku ‘i ai ‘a e fokotu’u he taimi ni ‘oku ‘omai mei he ‘Eiki Palēmiá. Pea ko e fokotu’u ko iá ke hikinima’i. Ko e fehu’i pe te tau hoko atu hono alea’i ‘a e fokotu’u ko eni na’e toki ‘osi hono laú, pe ko ‘etau hoko atu ki he voutí ko e fokotu’u ia. Ko e fo’i ‘elito ko ē fokotu’u, ka ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi makatu’unga ‘oku ‘ohake ‘e he kau Fakafofonga koe’uhí ko e kupu 62 ko ē ‘a e Konisitūtoné ‘a e fekau’aki pea mo hono fokotu’u atu ha fokotu’u ke tipeiti’i ‘i he Fale Aleá.

Ko e me’a ko ē ki hono fokotu’u ke tipeiti’i ‘oku ‘osi fakahoko ia ‘i hono fokotu’u mai pea mo hono lau. Ko e me’a ko ē ki hono tipeiti’i pe ‘ikai ‘oku tau lolotonga tipeiti’i eni pe ‘e faka’atā he Falé ke hoko atu ‘i he founga ngāue ko iá pe ‘ikai. ‘Oku fepakipaki ‘etau Tu’utu’uni ki he me’a ko eni Hou’eiki. ‘I hono aofangatukú ko e Tu’utu’uni ‘a e Hou’eiki Fakafofongá te tau muimui ki aí, pea ‘e lea pē ‘a e pālotí.

‘A ia ko e me’a ia te tau aofangatuku ki aí. ‘O kapau na’e ‘i ai ha’aku mafai ke u toe talaatu ‘a e me’a ke mou faí, fuoloa ‘etau hoko atu tautolu ia ki he toenga ‘etau ngāué. Ka koe’uhí ko e natula ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘oku pule e tokolahí pea ‘o kapau ‘oku ‘i ai ha fokotu’u pau ke fokotu’u ia ke tau pālotí’i. Ko e me’a ki homou tui pe ta’etui ki aí ‘e toki hā mahino mai ia ‘i homou fakahoko ‘a e pālotí.

Ka ko u fie fakahoko atu pe Hou’eiki. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha’aku tafa’aki he me’a ko ení. ‘Oku ou fiema’u pē ke tau muimui ki he Tu’utu’uni pea hangē ko ‘etau Tohi Tu’utu’uni kapau ‘oku ‘i ai ha fokotu’u kuo pau ke tau pālotí’i e fokotu’u ko ia pe ‘ikai. ‘O kapau ‘oku ke tui ‘oku hanga he fokotu’u ko ia ‘o maumau’i ha’o totonu pea ke fakahā mai. Ka ‘i hono aofangatuku pau ke tau fakahoko ‘a ‘etau Tohi Tu’utu’uni fakatatau ki he ngāué tau fakahoko ‘a e pāloti pea tau hoko atu. Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala: Sea, fakamolemole pe Sea ‘oku mahino kiate au ho’o fakamalangá, ka ko e me’a eni ‘oku mahino kiate au. Ko e fokotu’u ko ē ke ne ta’ofi e

Konisitūtoné. Ko e fokotu'u ko ē ke 'oua te tau *exercise* 'o fakatatau ki he *prescribe procedure* 'o e Konisitūtoné.

'Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu 'ikai te u lava au 'o ...

Paula Piveni Piukala: Ko e fokotu'u ke 'oua te tau toe tipeiti'i.

'Eiki Palēmia: Ka ko e fakatonutonu Fakafofonga.

Paula Piveni Piukala: Hala ia Sea. Ko u fokotu'u atu 'oku hala.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga ko e fakatonutonu.

'Eiki Sea: Me'a mai 'Eiki Palēmia ho fakatonutonu.

'Eiki Palēmia: Ko e fakatonutonú na'e 'uhinga mo e laumālie hangē pē ko ia ko e tu'o fiha eni 'eku fakahoko atu Sea 'a e fokotu'u ke tau hoko atu e pālotí, na'e 'i ai 'a e femahino'aki pea 'oku 'i ai mo e tui ta'etoeveiveiua 'a e motu'a ni.

Paula Piveni Piukala: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Palēmia: 'Oleva ko u kei fakahoko atu eni.

Paula Piveni Piukala: 'Ikai ko ha makatu'unga fakalao eni ia.

'Eiki Palēmia: Ko e makatu'unga 'eku fokotu'u.

Paula Piveni Piukala: Sea ko 'eku fakatonutonu atu ko 'ene pehē ko e makatu'unga 'a 'ene fokotu'ú ko e femahino'aki 'i tu'a. 'Oku 'ikai ko ha makatu'unga fakalao ia Sea ke ne maumau'i ai 'a e Konisitūtone e fonua ni.

'Eiki Palēmia: 'Oku 'ikai ko ha maumau'i ia.

Paula Piveni Piukala: Ko e poini ko ē 'a'aku ko e fokotu'u ko ē ke 'oua 'e toe tipeiti'i ka tau hikinima.

'Eiki Palēmia: Sai pe Sea ka u fokotu'u atu. Ko e fakatonutonú Fakafofonga pea ke me'a ki lalo

Paula Piveni Piukala: Ko u kole atu Sea ko u tokoni atu

'Eiki Palēmia: Fakafofonga ke ke me'a ki lalo kapau pe te ke talangofua ki ai pea ka 'ikai, sai pe ia, ka u ta'utu au ki lalo. Ko e fakatonutonú Sea he na'e fakahoko atu 'i he laumālie...

<007>

Taimi: 1525-1530

'Eiki Palēmia : ... kuo fe'unga 'a e ngaahi tukuaki'i mo e talí, kuo taimi ke 'unu atu ā e Fale ni mo e fonua. He 'ikai ke 'i ai pē ko e fakafekiki ia te tau hoko atu tautolu, kehekehe pē 'etau tui 'atautolu. Ko e 'uhinga ia na'e 'oatu aí, pea na'e 'uhinga ai e laumālie lelei 'a e talanoa. 'Ikai ko e 'uhinga ia ke tāmāte'i ai pē maumau'i ai 'a e Konisitūtoné. Mole-ke-mama'o Fakafofonga kae 'oua te tau nofo pē 'o uki pē ha me'a ko e 'uhingá pē ke pehē 'oku 'i ai 'a e kovi 'i he me'a kotoa pē mahalo na'a 'oku 'i ai pē ha ki'i lelei. Mālō Sea.

Fehu'ia tu'unga fakalao hono ngāue'aki founa kehe mei he fakahinohino Konisitūtone

Paula Piveni Piukala : Ko 'eku ki'i fehu'i pē 'a'aku Sea. 'Oku fakalao nai he Fale ni ke nau fokotu'u ha me'a ke 'oua 'e ngāue'aki 'a e me'a 'oku fakahinohino mai 'e he Konisitūtoné? 'Oku fakalao ke tau fokotu'u ha founa kehe mei he founa 'oku 'omai 'e he Konisitūtone?

'Eiki Palēmia : Tuku pē 'e koe ke u 'ai pē 'e au 'eku ki'i loea ma'ulaló Sea. 62 'osi e c) pea hoko mai pea kuo pau ke fakahoko ia fakatatau ki he ngaahi Tu'utu'uni 'o e Fale Aleá. Taha e Tu'utu'uni 'a e Fale Alea 'e lava ha Mēmipa heni 'o fokotu'u pea poupu pea pāloti'i. Ko e anga pē e fakama'ala'ala atu Fakafofonga 'oleva e māfana ka tau foki ā ki he Sea ke fai 'ene tu'utu'uni. Mālō.

Paula Piveni Piukala : Sea 'oku 'ikai ke u 'ilo 'e au pē ko e hā 'oku hoha'a ai e Palēmia, ke tau talanoa he *issue* mahu'inga mafatukituki e fonua ni. 'Uluaki, 'oku 'i ai e 'elemēniti 'o e fuakava na'a tau faí 'oku tui e motu'á ni 'oku maumau, pea 'oku mahu'inga ia kia au ke u hanga 'o 'omai 'eku fakakaukaú 'o fakatatau. Ka ko 'eku fokotu'u atu Sea, ke 'oleva te tau pāloti kae 'omai 'a e *Hansard* he na'a ku manatu'i lelei he na'a ku tu'u hake na'e ulo atu 'eku maamá, ko 'eku 'amanaki 'e 'osi pē 'a e 'uluaki makatu'unga 'e tahá pea tali pea mau tipeiti.

'Eiki Sea : Fakafofonga ko e tali ko ē ki ho'o fehu'i ko e *Hansard* eni 'oku 'omai 'e he Kalaké. Na'e ngata pē fokotu'u ia ki he founa ngāue fekau'aki pea mo e taimí, taimi fakatahá. 'Oku ou ma'u heni ...

Paula Piveni Piukala : He na'e tu'o 2 'etau talanoa he fo'i *issue*, ka na'a ku manatu'i na'e 'i ai e miniti 'e 10 'e 'ikai ke hala 'eku fanongo Sea, na'e 'i ai e miniti 'e 10 na'a ke pehē 'e tipeiti. Pea na'e pehē kātoa pē 'emau ma'u ko e toki fokotu'u eni ia he femahino'aki ia 'i tu'a fale Sea. 'Ikai ko ha makatu'unga fakalao ia. Tau ngāue pē tautolu he Konisitūtone..

'Eiki Palēmia : Sea kole fakamolemole atu pē ki he Feitu'u na ko u kole he 'ikai pē ke fai ha fetaulaki ia mahalo mo e Fakafofonga ni. Ko u tui 'oku ai pē ha ngaahi taumu'a lelei. Ka ko e fokotu'u ena mo e poupu pea ko ena kuo 'osi 'omai e *Hansard* pea 'oku tatau pē ia mo 'etau angamaheni ko 'etau ngāue lele mei he 10, 11 mālōlō. Tau hikinima'i leva ke liliu 'a e Tu'utu'uni ko iá ka tau lele mei he 10:00 ki he 12:00 ko e me'a angamaheni pē ia Fakafofonga. Na'a ke 'osi mea'i pē ia 'e koe, ka 'oku ou kole atu Sea. Kole atu ke tau lele pē ki he 4:00 'i he fakafekiki'i pē fanga ki'i me'a iiki. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e fūfuu'i, 'osi 'oatu kātoa e tali 'a e Pule'anga, ka ai ha me'a ai te ke pehē 'oku ta'efakalao 'ave ki he Fakamaau'angá, 'ave ki he 'Omipatimení. 'Ikai ke 'i ai ha me'a 'e fufū fai'aki pē 'a e loto hangamālie, ko e 'uhingá pē ko e ngaahi me'a na'e 'omai pea 'oku tonu pē ke tali atu.

Fokotu’u Palēmia ke pālōti’i ‘ene fokotu’ú

Ko ia ko e kole atu ia Sea he ‘ikai pē ke ‘i ai ha, ‘i ai e taimi lahi ia neongo ‘etau taumu’a lelei ‘e ‘ikai pē ke tau fetaulaki ha ngaahi mo’oni’i me’a. Kae tuku ai pē ke hangē ko ho’o laú fai’aki pē ‘etau fili ‘i he’etau hikinima pē ko e hā pē ‘etau loto ki ai ko e hā e me’a ‘oku tau loto ki aí, ko e halafononga ia ‘oku tau fou atu ai. Ka ko e kei tu’u ai pē fokotu’u ka ko u kole atu ke tau pālōti Sea.

Paula Piveni Piukala : Ko e ki’i fehu’i pē Sea ki he Palēmia. Pē ‘oku ai ha me’a ‘oku hala ‘i he’enau tali ‘oku ‘uhinga ai ‘a e ‘ikai ke ne toe loto ke mau toe tipeiti he *issue* ‘oku ‘uhinga ai. ‘Oku ‘ikai ke ‘uhinga lelei ‘ikai ke fakanatula. Kia au ka tukuaki’i au ko e lahi taha hoku taimi ke fakama’ala’alá ko e me’a ia ‘oku mahu’inga. Ka ko u ‘ohovale he’etau hū mai ko ení hangē ‘oku ‘ai ke pelupelu vave ‘a e *issue* mahu’inga mafatukituki ko e tukuaki’i mamafa. Ko u tokanga pē ‘oku ai ha me’a na’e hala he’enau tali fehu’i ‘oku ‘uhinga ai ‘enau tu’ukāivi.

’Eiki Palēmia : Sea, tuku pe ke u fakatonutonu atu. Na’a ku loto au...

’Eiki Sea : Tongatapu 7 ‘oku ke ‘osi mea’i pē ‘oku ‘ikai ke tau talanoa ki he kakano ‘o e Fokotu’ú, ‘oku tau kei feme’a’aki pē eni ‘i he Fokotu’u ‘a e ’Eiki Palēmia. Ko eni ‘oku ou ma’u hifo he *Hansard* na’e ‘ikai ke *highlight* mai ia ‘e he kau ngāue. Na’e ‘i ai ‘eku lea fekau’aki pea mo e founa ngāue ‘i he pongipongí. Te u to’o pē kongā ko ia ‘oku fekau’aki pea mo *issue* ko ení. ‘Oku ou tui ‘o kapau te tau lau ‘a e fokotu’u, ...

<008>

Taimi: 1530-1535

’Eiki Sea : ‘i he’ene kakató, ko e taimi ko ē te tau kamata ai ‘i he Talí, kuo ngalo kātoa ‘a e ngaahi fokotu’u ia mei he kamatá. Malava pē ke tau ngāue pehé na Hou’eiki koe’uhi ko e Tohi Tali ia ‘oku ‘ikai ko ha me’a ia ‘e toe pālōti’i makehe ko e naunau pē ia ‘oku fakahā hono laú pea mo e fokotu’ú. ‘A ia ‘oku ‘uhinga ia ke tau lau fakataha ‘a e fokotu’u pea mo e Tali pea hoko atu leva e *Hansard*. ‘A ia ‘i hono aofangatuku, ko ‘ene ‘osi pē hono laú te u tuku atu ‘a e faingamālie Hou’eiki ke mou fakamalanga mai ki he Fokotu’ú pea mo e Talí. Te tau tauhi pē ‘a e taki miniti ‘e 10 ka ko ‘ene melie pē ‘a e feme’a’aki te u ui leva ‘a e pālōti pea ko ‘etau pālōti’i ia e Fokotu’u pē ‘oku mou loto ki ai pē ‘ikai. Ka te u toe fakama’ala’ala atu pē ‘a e founa ngāue ‘i he’etau a’u ki he kongā ko iá ‘o ‘etau ngāue.’’

‘A ia ko e me’a ia na’a ku ‘uhinga ki ai, ko e fokotu’u ko ia na’e tali ko ē ‘i he fokotu’u mai ‘a Tongatapu 4 ke tau pālōti’i, na’e ‘uhinga pē ia ki he taimí. Ko ‘eku fakama’ala’ala ‘aku ki he founa ngāue ‘osi ko ē ‘etau lau ko eni ‘a e Fokotu’u pea mo e Tali na’a ku fakahā atu pē ‘e au ia, te u toki talanoa atu ki ai ‘i he taimi ko ia ‘oku tau a’u ai ki he tu’unga ko ia. ‘A ia na’a ku lave pē au ia ki he miniti ‘e 10 he ko e Tu’utu’uni pau pē ia ‘oku ‘osi ‘i ai pē ‘a e miniti ‘e 10 pehē foki ki he tuku atu ha faingamālié ko e founa ngāue angamaheni pē e Falé ko u tuku atu ‘a e faingamālie.

Ka ko e fo’i *issue* ko ia na’e pālōti pea paasi ko ē ‘e he Fale Alea na’e makatu’unga ia he me’a ‘a Tongatapu 4 fekau’aki pea mo e taimí. Pea te u lau atu ‘a e me’a ‘a Tongatapu 4. “Eiki Sea ko e kole pē eni ia ke tokoni mai ‘a e Feitu’ú na ‘o fakama’ala’ala mai, ko e

‘uhinga he fokotu’ú kuo ke ‘omai, ki he taimi ngāue na’a lava Sea ke fakahā loto ‘a e Falé ko hono ‘uhingá ‘oku ‘ikai ko e Tu’utu’uni 23. Ko hono ‘uhingá pē ko e ngāue faka-Konisitūtone fetongi, pē mo ke *wave* ‘a e taimí. Mālō Sea.”

Pea u tali atu leva ki he Fakafofonga Tongatapu 4, “ko ia ‘oku ne tali ‘a e Fokotu’u ‘oku fakama’ala’ala mnai ‘e Tongatapu 4 kātaki ‘o hiki ho nima.” ‘A ia kuo ‘osi fakama’ala’ala heni ‘e Hou’eiki, ko e Tu’utu’uni na’a tau talí ‘oku fekau’aki pē ia pea mo e taimí neongo na’e ‘i ai ‘eku lave ‘aku kimu’a he kamata’anga ko ia ‘etau fakatahá, ki he founga e ngāue ‘oku fenāpasi pē ia pea mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni ‘a ia ‘oku ‘ikai liliú.

Ko e me’a ‘oku kehe ‘i he efiāfi ni Hou’eiki, ‘oku tau ha’u pea mo e ‘amanaki ‘e fakahoko ‘a e me’a ko eni na’a tau talanoa ki ai he kamata’anga ‘etau fakatahá, ka ‘oku hū heni ‘a e fokotu’u mei he Palēmiá ‘oku poupu’i pea mo e fokotu’u ia ‘oku fiema’u ke tau ngāue ki ai, pē ‘oku mou loto ki ai pē ‘ikai. Pea kiate au ‘osi mahino ‘a e ngaahi tālanga pea mo e ‘u *issue* ko eni ‘oku mou ‘ohaké Hou’eiki. Te u kole ki he ke tau pālōti.

Taniela Fusimālohi : Sea kātaki.

'Eiki Sea : ‘Io 11 me’a mai.

Tokanga ‘oku monuka Konisitūtone he founga ngāue e Fale Alea

Taniela Fusimālohi : Sea ko e kupu ia ‘o e Konisitūtone ‘oku ‘osi mahino ia. ‘Oku ‘ikai ke toe ma’olunga ai ha Tu’utu’uni ia pē ko ha Lao. Kapau ‘oku pehē kapau ‘oku ongo’i ‘e ho Fale ko ‘ene ngaahi Tu’utu’uni ‘e fepaki ia pea ‘ikai ke tu’u tatau mo e Konisitūtone, pea ‘oku totonu ke tau faka’atā ‘a e Konisitūtoné ke tu’u mo’unga. Ko e efiāfi ni ia ‘oku tau feinga tautolu ia ke fakapūlou’i ‘a e fu’u kupu ‘oku hā mata’ā’ā pē ai hono ‘omai ‘a e totonu mo e founga ke fai’aki ha fokotu’u ‘oku ‘omai ki ho Falé.

Ko e ‘ai ko ē ke ngāue’aki ‘etau Tohi Tu’utu’uni ke pehē ‘oku ‘i ai ha fokotu’u ke tau tali ke ‘oua ‘e fai ha tipeiti ko ‘etau hanga ia ‘o maumau’i ‘a e Konisitūtoné he’etau fai pehē. Pea ko u kole atu mu’a Sea ke ke fale’i mai ki he ‘Eiki Palēmiá. Ko e fu’u efiāfi mahu’inga eni Sea. Ko ē ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tukuaki’i ‘oku ‘i ai ‘a e ngaahi tali pea ‘oku mau loto pē ke aofangatuku ‘a ‘emau, ‘oku fai pē ia ‘i he loto lelei Sea. ‘Ikai ke pehē ‘oku fai ia ‘i ha loto ‘oku tāngia pē ko ha loto ‘oku ‘ikai ke hangamālie. Ka ‘oku fai kotokotoa pē ‘etau ngāue ‘i he ‘aho ‘e 2 ko eni na’e toki ‘osi ‘i he loto lelei. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku ‘omai ko ē ‘o fai’aki ‘a e ngāue ‘i he ‘aho ‘e 2 ko eni, ko e konga ia ‘etau mo’ui fakapolitikalé Sea.

'Eiki Tokoni Palēmia : Fakatonutonu atu.

'Eiki Sea : Fakatonutonu ‘Eua 11. Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

Tui Pule’anga ‘oku fakalao pe ngāue Fale Alea fakatatau mo e kupu 62 Konisitūtone

'Eiki Tokoni Palēmia : Mālō ‘Eiki Sea. ‘Eiki Sea ko e ...

<008>

Taimi: 1535 – 1540

‘Eiki Tokoni Palēmia: ... ngāue ko ení ‘oku fakatatau pe ia ki he Tu’utu’uni ‘a e kupu 62 ‘o e Konisitūtoné. Pea ‘oku fai ai pē ‘a e fokotu’ú fakatatau ki he Tu’utu’uni ngāue ho Falé.

Taniela Fusimālohi: Sea ko u fakatonutonu atu

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oku tatau pe ia

Taniela Fusimālohi: ‘Oku ‘ikai, ko e ‘uhinga ‘eku malangá he ‘oku ‘ikai ke fakatatau e founa ia ko ení mo e kupu 62 e

‘Eiki Tokoni Palēmia: Sea

Taniela Fusimālohi: Konisitūtoné ko hono ‘uhingá ia

‘Eiki Tokoni Palēmia: ‘Oleva mu’a ke ‘osi ‘eku fakatonutonú

Taniela Fusimālohi: Ko ‘etau maumau’i pe e Konisitūtoné,

‘Eiki Tokoni Palēmia: Tuku ‘ene faka’uhingá ‘a’ana

Taniela Fusimālohi: Ko e hā ha toe me’a te tau maumau’i ko e fekau ‘e 10 pe ‘oku tonu ke tau maumau’i ...

‘Eiki Tokoni Palēmia: Te’eki ke Tu’utu’uni e Laó ke faka’uhinga Lao ia heni.

Taniela Fusimālohi: Ko ‘eku fakatonutonú ia Sea

Tui Sea Fale Alea ‘oku te’eki fai Fale Alea ha ngāue ke monuka ai Konisitūtone

‘Eiki Sea: ‘Eua 11 te’eki ai ke tau fakahoko ‘e tautolu ha ngāue ‘o monuka ai ‘a e Konisitūtoné. Me’a mai ‘Eiki Tokoni Palēmia.

‘Eiki Tokoni Palēmia: Ko ia ‘Eiki Sea, ko u kole atu pe au ‘oku muimui pe ‘a e fokotu’ú ki he Tu’utu’uni ngāue ho Falé. Pea na’e ‘osi ‘i ai pe e taimi fe’unga ‘o fai ai e ngaahi fokotu’u ko ení ‘o hangē ko ‘eku lave ‘anenaí ‘Eiki Sea. Māhina ‘e 18 pea na’e fakamo’oni’i ‘e he tohi ko ení ‘i he ‘aho 6 ‘o Sune ‘o e ta’u ní pea toki fakahū mai pea tuku mai ke mau talí, fai pē ia ‘i he ‘aho ‘e 5. Pea ko eni ‘oku toe ‘ai ke toe, kapau leva ‘oku pehē ko e ‘ai ke fakama’ala’ala, tā ko e fiema’u ia ke fakatonutonu ‘a e ngaahi fokotu’ú.

Pea ko u fokotu’u atu au ia toe kamata fo’ou ā ia, toe ‘ai ha fokotu’u fo’ou koe’uhí ‘oku fiema’u ke fakama’ala’ala mo fakatonutonu, mālō ‘Eiki Sea.

Taniela Fusimālohi: Sea, ko e ‘uhinga ‘eku fakamatalá ‘a’aku ia he koe’uhí ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he taimi ní ka ‘ikai ke tau hanga ‘o hiliō e kupu 62 ko ‘etau ngāue he efiāfi ní ‘oku ta’efaka-Konisitūtone. Ko ‘eku poiní ia Sea, he ‘ikai ke pule ‘a e Tu’utu’uni ia ‘a e Fale Aleá ‘o kapau ‘oku ‘ikai ke fatu e Tu’utu’uni ke tatau mo e Konisitūtoné

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu

Taniela Fusimālohi: Pe te ne hanga ‘o hiliō ‘a e Konisitūtoné

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea fakatonutonu atu Sea

Taniela Fusimālohi: Ko ‘etau ngāue he efiāfi ní Sea ‘oku ta’efaka-Konisitūtone

‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi: Sea na’á ke ‘osi me’a mai ‘anenai ki he Fakafofongá, ‘oku ‘ikai ke, ‘oku faka-Konisitūtone e fokotu’u atú.

‘Eiki Sea: Tali e ‘ū fakatonutonú ka ‘okú ke hanga ‘o faka’uhinga’i hala’i ‘eku leá. Na’á ku talaatú ‘oku te’eki ke tau maumau’i pe fakamonuka e Konisitūtoné. Te’eki ke tau fai ha me’a pehē. Ka koe’uhí ko ‘etau Tohi Tu’utu’uní te u kole ki he Kalaké ke tau pāloti Hou’eiki.

Paula Piveni Piukala: Sea

Pāloti ‘o tali fokotu’u Palēmia ke pāloti’i e Fokotu’u 7B/2023

‘Eiki Sea: Mou ‘osi me’a tu’o lahi moutolu he me’a ko ení Hou’eiki, pau ke tau hoko atu. ‘Ikai ke tau ‘ahoia he ‘isiu ko ení. Kole atu ki he Kalaké ke tau pāloti, ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u meí he ‘Eiki Palēmiá kātaki ‘o fakahā mai ho nimá.

Kalake Tepile: Sea ‘oku loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, ‘Eiki Minisitā Mo’uí, ‘Eiki Minisitā Fonuá, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki, Veivosa Light of Life Taka, ‘Eiki Minisitā ki Mulí, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonuá, ‘Eiki Minisitā Ngoué, Vaea Taione, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, His Serene Highness Pilinisi Kalaniuvalu Fotofili, Dulcie Elaine Tei. Sea ‘oku loto ki ai e toko 17.

‘Eiki Sea: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ki he fokotu’ú fakahā mai ho nima

Kalake Tepile: Sea ‘oku ‘ikai ke loto ki ai ‘a ‘Uhila Moe Langi Fasi, Mateni Tapueluelu, ‘Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Liku’ohihifo Fusimālohi, Mo’ale Finau, Vātau Mefi Hui, ‘Eiki Nopele Nuku, ‘Eiki Nopele Tu’ivakanō. ‘Ikai ke loto ki ai toko 10.

‘Eiki Sea: Hou’eiki ‘oku tali e fokotu’u ko eni e ‘Eiki Palēmiá ‘aki e toko 17 pea ‘oku loto ki ai e toko 10. ...

<010>

Taimi: 1540-1545

‘Eiki Sea: ... Hou’eiki te u kole atu ke tau mālōlō miniti ‘e 10. ...

(Na’e mālōlō miniti ‘e 10 heni ‘a e Fale)

<002>

Taimi: 1550-1555

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea. (*Lord Fakafanua.*)

Fakama’ala’ala ‘Eiki Sea ki he founa fakahoko ‘aki pāloti’i fokotu’u 7B/2023

‘Eiki Sea: Mālō ho’omou laumālie Hou’eiki, kātaki pē he kole faingamālie ke tau ki’i mālōlō, na’a ku fiema’u pē ke fakamahino’i e tu’unga ‘oku ‘i ai ‘etau ngāué, pea ko ‘ene

tu'u 'i he taimí ni, kuo 'osi fakahā 'a e loto 'o e Falé ke tau hoko atu ki he kongā faka'osi 'o 'etau ngāue, 'a ia ko hono ui ke pāloti 'a e fokotu'u fika 7B/2023.

Te u kole atu pē ki he kalake ke 'ohake 'a e fokotu'ú ki he 'etau *screen*. 'I he taimi 'oku fiema'u ai ke fakahoko ha fakahā loto 'i he Fale Aleá 'o hangē ko e pāloti ke fakamālōlō'i 'a e 'Eiki Palēmia, 'oku 'atā ki ha Mēmipa ke ne fakahoko ha taha 'o e ngaahi me'a 'e 3 ko ení.

'Uluakí, tali 'a e fokotu'u. Ua, 'ikai tali 'a e fokotu'ú. Tolú, 'ikai fakahā loto. Hangē ko ia kuo tau fanongo ki hono lau kakato 'i he Fale Aleá 'a e fokotu'u na'e 'i ai 'a e makatu'unga 'e 46, pea mo e tohi tali na'e 'omai 'o fakahangatonu pē ki he ngaahi makatu'unga 'e 46 ko ia. Ka neongo iá ko e fokotu'u ke fakamālōlō'i 'a e 'Eiki Palēmia ko ha me'asivi ia ke 'ilo 'a e mālohi ...

<007>

Taimi: 1555-1600

'Eiki Sea : ... pe poupou ki he 'Eiki Palēmiá mei he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá.

'A ia ko e tu'unga ma'ulalo taha 'o e poupou 'oku fiema'u ke ma'u 'e he 'Eiki Palēmiá mei he Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Aleá kuo pau ke lahi ange 'i he vaeua 'o e tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipa Fili. 'A ia 'e lau pē ia mei he Hou'eiki Mēmipa na'e fili mai ki Fale Aleá 'i he Fili Fale Alea kuo 'osi. 'Oku hā ngali hangē 'oku 'ikai ke toe fiema'u fakatu'u ngāue pē uesia 'a e kupu 50(b) 'o e Konisitūtone 'o e Pule'angá 'o e 'ahó, ka ko e me'asivi fakatemokālāti 'eni 'oku 'i ai hono fatongia mahu'inga. 'A ia ko hono fakapapau'i 'o e tu'unga e Fale Alea 'i he'ene fekau'aki mo e Pule'angá.

'I he hisitōlia 'o e Fale Alea kuo 'osi ngāue'aki e me'asivi faka-Konisitūtone ko 'eni ki he ngaahi Pule'anga 'o e 'ahó, 'a ia na'e fuofua fakahoko 'e he Pule'anga 'o Lord Tu'ivakanō pea 'i hono tu'o uá 'i he Pule'anga 'o Samuela 'Akilisi Pohiva. Ko hono tu'o 3 'i he Pule'anga 'o Pohiva Tu'i'onetoá pea ko hono tu'o 4 'eni 'i he Pule'anga 'o Hu'akavameilikú.

Kapau 'e 'ikai tali 'e he Fale Alea 'a e fokotu'u ko eni ke fakamālōlō'i 'a e 'Eiki Palēmiá, 'e hokohoko atu ai pē 'a e fakahoko fatongia 'a e Pule'angá 'i he 'ilo'ilo pau 'oku nau kei pukepuke pē 'a e ma'u mafai fakatemokālāti mei he Fale Aleá.

'Oku ou fie fakamanatu atu 'a e ngaahi Tu'utu'uni 'o e ngāue te tau fakahoko 'i he pāloti 'i he Fokotu'u ko ení 'o fakatatau ki he kupu 50(b) 'o e Konisitūtoné. Ko e Hou'eiki Mēmipa pē na'e fili 'e he 'Eiki Palēmiá 'e 'ikai ngofua ke nau pāloti 'i he fakahā loto ko ení. Ko ia ai ko e 'Eiki Minisitā Pa'angá mo e 'Eiki Minisitā Ki Mulí mo e Takimamatá, 'e 'ikai ke na fakahā loto.

'I hoku lakanga ko e Seá ke u kau 'i ha pāloti, he 'ikai ke u kau 'i he pāloti, tukukehe 'o kapau 'e māhanga 'a e pāloti pea kapau 'e hoko ia te u fakahoko loto, fakahā 'eku lotó pē ko e *casting vote* ke fakamahino pē 'oku tali pē 'ikai tali 'a e fokotu'ú. 'O ka hoko 'a e me'a ko iá, te u vakai leva ki he ngaahi konivesio 'o e ngaahi me'a pehé ni, kuo hoko 'i he kuohilí ke u ma'u mei ai ha fakahinohino 'o e founga ke u fakahoko ai 'eku pāloti ko iá. , 'Uluaki 'i he Fale Alea *Westminster* 'o Pilitania 'i he ta'u 1867 ko e Sea ko Tenisoni

na'a ke pehē 'i hono pālōti'i 'o e kaveinga pe Lao mahu'inga ki he fonuá, 'oku totonu ke fakapapau'i ia 'e he tokolahí pē ko e *majority* 'o e Fale Aleá, kae 'ikai toki fakalava'i 'aki ha pālōti 'o ha Sea.

'I he'ene pehē Hou'eiki kapau 'e 'ikai ke pālōti 'a e tokolahi 'o e Hou'eiki 'o e Fale Aleá ke tali 'a e fokotu'ú, 'oku 'ikai totonu ke fakalava mai 'a e fokotu'u ni ke fakahā loto 'enau pālōti 'aki 'a e pālōti 'a e Seá. Kae lava pē 'a e fokotu'ú 'i ha pālōti 'a e tokolahí.

Ko e konivesio hono 2 'oku to'o mei ai 'eku tu'utu'uni ko e tu'utu'uni pē 'a'aku ne fakahoko 'i he 'aho 24 'o 'Akosi 2021. Pea 'oku fakapapau'i mei he *Hansard* mei he 'aho 24 'Akosi 2021 na'a ku lave au 'o pehé ni "'oku 'i ai 'a e ngaahi Tu'utu'uni 'oku ne tataki *guiding principles* pea mo e ngāue'aki 'e he Sea 'u Fale Alea 'o māmaní ki he fakahā loto aofangatuku *casting vote*. Ko 'enau pālōti kuo pau ke nofo pē 'i he tafa'aki 'o e ta'efilifilimānakó pē ko e *impartiality*.

'I he makatu'unga ko iá, pea koe'uhí ko e kei nofo pē 'a e Seá 'i he tu'unga tau'atāiná 'e 'ikai ke fili e Seá ke ikuna ha fokotu'u te ne liliu 'a e tu'unga lolotongá pē ko e *status quo*. Ko e taimi 'oku palanisi mālie ai 'a e pālōti 'oku mahino 'oku 'ikai ke ma'u 'a e tokolahí pē poupuu fe'unga ke fakahoko 'a e liliu ko iá, koe'uhí na'e 'ikai kakato 'a e tokolahi 'oku fiema'u ke fakahoko 'aki 'a e liliu 'oku fokotu'u maí, ko e makatu'unga ia 'oku pālōti ai 'a e Seá ke kei tauhi pē 'a e tu'unga lolotongá ...

<008>

Taimi: 1600-1605

'Eiki Sea : ... 'I he taimi ni 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku 'ilo 'e taha ki he ola 'a e pālōti 'oku 'amanaki ke u fakahokó, mo e 'amanaki pē ke fakahoko 'a e pālōti 'o fakatatau ki hoku fatongia ko e Sea he fakataha ke u fakamahino'i kiate kimoutolu, ke 'oua pē te mou toe me'a, toe veiveiua 'oku ou kau ki ha tafa'aki. Ko 'eku tataki pē 'a e fakatahá.

Kuo fakakakato 'a e Fale Aleá 'a hono tuku atu 'a e faingamālie ke fakahū mai 'a e fokotu'ú pea mo hono lau kakato fakataha mo 'ene ngaahi tali. Te tau fakakakato leva 'etau ngāué ki he Fokotu'ú ni 'aki 'etau pālōti, ke fakahā mahino 'a e tu'unga lolotonga 'o e vā fengāue'aki 'a e Fale Alea 'o Tongá pea mo e Pule'angá.

Te u kole heni ki he Kalake ke tau pālōti. Ko ia 'oku loto ke tali 'a e Fokotu'ú..

Paula Piveni Piukala : Sea..

'Eiki Sea : Tongatapu 7.

Paula Piveni Piukala : 'A ia ko e 'uhingá ia 'e 'ikai ke tau toe lava kitautolu 'o ki'i malanga, pē ko 'etau fo'i tafoki pē 'osi pē laú pea tau hikinima hangē ha valé?

'Eiki Sea : Ko ia. Tongatapu 7 fakatatau ki he'etau Tohi Tu'utu'uni 'osi tali 'e he Fale ni 'i he'etau pālōti na'e 'osi tali 'e he Fale ni ke tau pālōti na'e 'osi fakahoko ke tau ngāue ki he pālōti.

Pāloti ‘o ‘ikai tali (14-11) hikinima’i Fokotu’u ke tukuhifo Palēmia

Ko ia ‘oku loto ke tali e fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : 'Eiki Sea loto ki ai ‘a 'Uhila Moe Langi Fasi, Māteni Tapueluelu, 'Aisake Valu Eke, Paula Piveni Piukala, Kapelieli Lanumata, Taniela Likuohihifo Fusimālohi, Mo'ale Finau, Vātau Mefi Hui, *His Serene Highness* Pilinisi Kalaniuvalu Fokofili, 'Eiki Nōpele Nuku, 'Eiki Nōpele Tu'ivakanō. Loto ki ai ‘a e toko 11.

'Eiki Sea : Ko ia ‘oku ‘ikai tali, ‘ikai loto ke tali e Fokotu’u fakahā mai ho nima.

Kalake Tēpile : ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Tevita Fatafehi Puloka, Veivosa Taka, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Lalahi, 'Eiki Minisitā Mo'ui, 'Eiki Minisitā Fonua, 'Eiki Palēmia, 'Eiki Tokoni Palēmia, 'Eiki Minisitā Fefakatau'aki, 'Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, 'Eiki Minisitā Ngoue, Vaea Taione, Dulcie Elaine Tei, 'Eiki Nōpele Tu'iha'angana, 'Eiki Nōpele Tu'ilakepa. 'Ikai loto ki ai ‘a e toko 14.

'Eiki Sea : Hou'eiki, ‘oku ‘ikai loto ‘a e toko 14 ‘a ia ‘oku tokolahi ange ia ‘i he ni’ihi na’e loto ki ai na’e toko 11, ‘i he’ene pehē ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e fokotu’u. Faingamālie ko eni te u kole ki he Fakafofonga Tongatapu 5, ke me’a mai ko ia na’e fakahū mai ‘a e Fokotu’u.

Fakamālo’ia Tongatapu 5 lava fatongia ki hono pāloti’i Fokotu’u 7B/2023

'Aisake Eke : Tapu mo e 'Eiki Sea e Fale Alea pea pehē, tapu ki he 'Eiki Palēmia, Kapineti, tapu ki he Tama Pilinisi mo e Hou'eiki e Hou'eiki Fakafofonga ‘o e kau Nōpelé, pehē ‘a e fakatapu ki he kau Fakafofonga e Kakaí. Sea ko u tu’u hake pē ‘o ‘oatu ‘a e fakamālō koe’uhi ko e fatongia ko eni kuo lavá. Pea mo ha talamonū ki he 'Eiki Palēmia ke hoko atu e ngāue, pea tau ngāue fakataha ai pē koe’uhi ko e fonua. Mālō ‘aupito 'Eiki Sea.

'Eiki Sea : Me’a mai 'Eiki Palēmia.

Fakamālō’ia Palēmia fakahū mai Fokotu’u 7B/2023 ko ha me’a ke sivisivi’i ngāue Pule’anga

'Eiki Palēmia : Mālō Sea. Tapu mo e Feitu’u na Sea tapu ki he Pilinisi kae 'uma'ā ‘a e kau Fakafofonga Nōpele kae 'uma'ā ‘a Tongatapu 1 pea mo e kau Fakafofonga e Kakaí, Tokoni Palēmia kae 'uma'ā e Kapineti. ‘Oatu heni ‘a e fakatapu makehe kia kinautolu ‘a e kau Fakafofonga mei mulí, kae 'uma'ā ‘a e kau fakaafe kotoa pē ‘oku nau kau mai he ho'atā ni. Ko e fakamālō pē ia Sea ‘ikai ke toe ‘i ai ha me’a ia ‘e toe fai ha talanoa ki ai. Fakafiefia pē kuo lava ‘a e, tau talangofua mo faka'apa'apa’i ‘a e mafai ko eni ‘oku ‘omai ke sivisivi’i ‘aki ‘a e Pule'angá. ‘Oku ‘ikai ko ha ‘uhinga eni ia ‘oku ‘osi ai ko e hā e ngaahi fokotu’u, ngaahi lelei ‘oku ‘omai mei he fokotu’u ko eni ‘a Tongatapu 5, fai e tukuingata e Pule'angá ke hokohoko lelei atu ai pē fakalelei’i ‘aki e fakahoko fatongia.

Pea ‘oku ‘i ai e faka’amu ke tau hokohoko atu ‘etau ngāue. Hangē ko ia na’a ku fakahoko ‘anenai, ‘a e māfana ‘a e feme’a’aki mo Tongatapu 5 ‘osi mahino pē ia ko e fatongia eni pea ‘oku pau ke faka'apa'apa’i. Ka ko e mahu’inga ki he motu’a ni ‘etau hoko atu ko eni

‘etau langa fonua. Hā hatau ki’i ivi, tau ‘omai fakataha, ‘i ai pē kehekehe ‘osi mahino, ka ko u tui ko e ngaahi ivi mo e ngaahi lelei te mou ‘omai ke tau fengāue'akí, ‘e lelei ia ma’a ‘etau langa hotau ki’i fonua ko eni. Ko ia pē fakamālō Sea, fakamālō makehe ki he kau ngāue, ngāue lahi na’e fai, kae 'uma'ā foki ‘a e kau ngāue Pule'angá ‘i hono teuteu’i ‘a e talí...

<008>

Taimi: 1605-1610

'Eiki Palēmia : Mālō ‘aupito Sea.

Toloi fanongonongo Fale Alea

'Eiki Sea : Mālō Hou'eiki ko ‘ene ngata ia ‘etau ‘asenita ngāue. Te u toloi fanongonongo e Fale. Mou me’a hake ke tau Kelesi.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pe ‘e he ‘Eiki Sea ‘a e Fale Alea)

<008>